

A.TÕNURIST

NARVATULES

063

A. Tömerist

10

August Tõnurist

Narva tules

**Mälestusi Vabadussõja päevilt
1918 — 1920**

Riigiraamatukogu

№ 2663 (26.1.38).

~~Sf 3654~~

Autori kirjastus Narvas 1938.

Harju maakond

Narva linn

Trükitud 130 eksemplari

Nr.

27.11.38

130 eksemplari

*Viru rinde ülem Vabadussõjas
kindr.-major A. Tõnisson.
Praegune Tartu linnapea.*

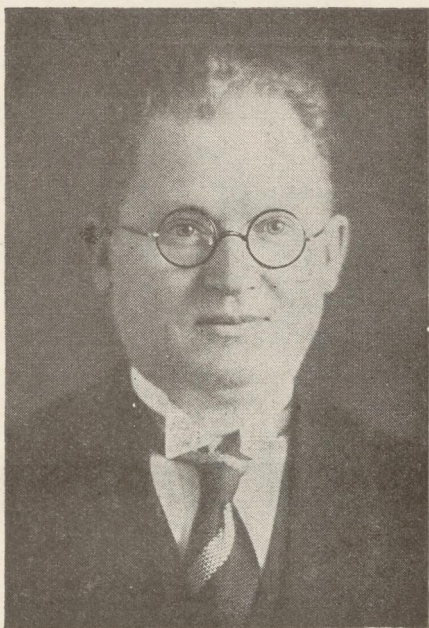
**„Mis sealt riismeid riisusin,
Jälilt kokku koristasin...“**

Klp.

Kas mäletad, linn, kui sinu saatuse pärast
nii ägedalt heideldi? Elu on su konarlise pinna
juba tasaseks äestanud. Ainult mälestus ja aja-
lugu hoiavad sinu sügavaid kortse ja endiseid
muresid hoolega alal.

**Pühendan selle raamatu
oma kodulinnale — Narvale —
mälestuseks!**

Autor.

*Narva linnapea
Jaan Lust*

Autorilt.

Minu teos „Narwa tules“, mis hiljuti Narwa ajalehes „Põhja Rodus“ ilmus, ilmub nüüd ka eriraamatuna õige piiratud arwul. Eriraamatuna sellepärast, et ajalehenumbriid kaotsi lähewad, raamatut aga kauem alalhoitakse. Mingisugust ainelist kasu see mulle muidugi ei too; tahtsin ainult mälestusi kadumise eest hoida. Nad on pärit meie kodulinnaft Narwast ja haarawad aja- wahemikku 1918. — 1920. aastani. Kirjutatud siis, kui sündmused arenesid, kui nad alles wärsked olid.

Siin räägiwad sündmuste kaasaegsed elawad inimesed, mis nad ise läbielanud, wõi millele pealtnägijaks olnud. Tuleb seda aega filmas pidada ja omale ettekujutada.

Useasi on rahulikkudel aegadel tagantjärele arhiuwe ja materjale sorida, neist mõnda üldsisulist ajalugu kokkuseada — kui mingi asi kirjutajat ei häiri. Hoopis teine on lugu siis, kui surm sulle aga filma wahib — kui pommid alatafa lõhkewad, ehk elu muidu hädaohus on. Siis kaob igasugune nali, jääb ainufene tahe weel omi muljeid järel- jääjatele edasi anda, neile weel midagi ütelda, enne kui mõni juhuslik pomm sind tabab. Kas jõuan? oli tooford mu mõte.

Ma ei usu, et need mälestused, mis sellest ajast pärit, pealiskaudsed ja ei=midagi=ütlevad oleks. Nad on ajalooline tõde, mis ei tohi kustuda ega ununeda. Nad on ühenduses meie kodulinna saatuslega, ühenduses meie Eesti riigi sünnitamise=waludega. Juba see on paljuütlev. **E e s t i V e r d u n** ei kanna asjatult oma austawat nime; siin kõnelevad kiivid ja iga **f r i i p s**, mis **t õ m m a t u d**, väärrib alalhoidmist.

Sellepärast ei raatsinud ka minagi midagi omast käsikirjast wälja jätta, see oleks lubamata minu meelest, kui ma seda ka ajakohaselt siluks. Mingu ta juba niisugusena trüffi, — nõnda on õigem! Lugejas äratagu nad omakorda mälestusi sellest ajast, ja noorematele, kes siis alles lapsed olid, aidaku nad luua ettekujutust raskest sõja=ajajärgust.

See oleks minule ainukene **m o r a a l n e** t a s u.

A u t o r.

Jaanuar, 1938. Narwas.

Oli enamlaste esimese võimutsemiseaja lõpp Narvas 1918. aasta algul. 4. märtsil tulid juba Saksa okupatsiooniväed linna sisse. Enne seda weebruari lõpul hakkasid enamlaste juhid Narvas, Dauman, Unwelt, Schernowetski, madrus Opolin ja teised juba awalikult sakslaste tulekust rääkima. Usutati kaitsefalkasid ja käsutati nad 1. märtsiks kõik polguhoowi, kus enamlane Siiman sakslaste tulekust teatades ütles:

„Sakslased ei pääse muidu Narwa, kui üle meie furnutehade!“

Schernowetski tegi aga korralduse, et taganemise korral kõik wabrikud ja raudsild õhku lastaks, mille vastu kõvasti waieldi. 1. märtsist peale algasid Narvas enamlaste wastaste, ehk kuidas neid nimetati, „burshuide“ finniwõtmised, nii näiteks wangistati Lemming, lipnik Kulbas ja mitmed teised. Rahwa meeleolu oli ärew, ühed rõõmistasid selle üle, et sakslased lähenesid ja wihatud enamlastest sel kombel lahti saaks, teised hädaldasid ja kurjustasid sellepärast, et enamlaste wõimule on lõppu oodata. Kolmandad soowisid enamlaste ja sakslaste ühelhoobil „kuu ja päikese peale“, kuid mitte Narwa. 3. märtsil jagati kaitsefalkadele sõjariistu. Raudteesild suleti, dünamiidipadrunid pandi silla alla ja ühendati traatidega, et silda kolm kilomeetrit linnast eemalt õhku lasta. Reegi

tööline aga lõikas parajal ajal traadid katti ja silla õhkulaskmisest ei tulnud midagi välja.

Päew enne. kawatsefid linnapea Dauman, toitlustomissar Wiltshaf ja teised wabrikutes olewaid tooresaineid ja walmiskraami välja wedada. Kuid weoabinõud puudusid. Enamlaste juhid aga wedasid tasahiljufesi oma kraami Jamburgi poole.

Enamlaste peasõjawäe juht madrus Döbenko, eht kuidas enamlased teda ise kutsusid „rewolutsiooni lõwi“, oli Narwa sõitnud ja kihutas autos mööda linna ümber. Tema esimene päewakäsk oli: Kõik Narwa elanikud, soo, ameti ja wanaduse peale waatamata, peawad uulitsatelt lund rookima, mida ka hirmu sunnil täideti. Enamlaste „suure wastuhakkamise“ ja üle nende „surnukehade mineku“ jutusse ei olnud linnaelanikel usku, kuid lund roogiti siiski, irooniliselt mõeldes: Döbenko tahab sakslastele headmeelt teha ja teed lumest lahti rookida!

Soldina poolt aga kuuldusid suurtükipaugud. Lähenes „Walge kaart“ (enamlased kutsusid (sakslasi selle nimetusega). Saadeti jalkkond mehi Härnamäe mõisa juure sakslastele vastu. Ohtu eel kästis Döbenko kõik wangid Kreenholmi wangimajast ära wiia. Wangid katsusid põgeneda, kasutades põgenemise juures rahwa suurt kogu. Algas lastmine. Põgenemisel sai lipnik Kulbas surmawalt haawata. Ohwitser Stoltsen ja m. t. pääsesid õnnelikult. Järele jäänud wiidi Jaani kindlusesse.

Öösel vastu 4. märtsi kadusid enamlaste juhid tasahiljufesi Narwast, paigale jäid ainult wäiksemad juhid, kes tööliste seast walitud. Ka „frondimehed“=töölised jätsid ööwarjul oma frondi maha ja hiilisid linna.

Kuid sakslased ei tulnud siiski öösel linna sisse. Järgmise päewa 4. märtsi hommikul kell 8 ajal ilmusid Joaorus raudtee ülesõidukohtale esimesed

fakslased jalgratastega. Warsti marsšis Tallinna maanteed kaudu Saksa sõjavägi linna, ilma et kufagil wastuhakkamist oleks leidnud.

Enamlased olid üle jõe Wenemaa poole läinud. Sakslased weeretasid silla peal olewat suurt tünni enese ees laitseks ja tungisid üle jõe. Raubajaama juures ülesseatud wäikestest suurtükist anti enamlastele mõned paugud. Enamlased kadusid esiteks sammu, pärast jookstes. Algas Saksa surwe aeg.

* * *

Nowember 1918. Wihatud Saksa okupatsiooni-aeg, mis kewadest peale Gestimaal wältas, oli lootuse järele lõpule jõudmas. Iga tõsine rahwa poeg-tütar ootas seda aega nagu päikest tiheda pilwe tagant. Rahwa hinges oli ainult üks ja ainuke küsimus: millal kaowad sakslased meie radadelt? Nagu kuri luupainaja rõhus Saksa raudruiakas rahwa rinnal ja ähwardas tal hingamise finni nõõrida. Rahwa warandused ja maa-saadused rändasid kõik „Gestimaa kingituste“ näol täitmata sakslase kujukusse ja kaulasse. Ja wastu-kingituseks olid traataiad, tõkfed, paljud surwed ja pigistused, mis terve rahwa elu ja olu halwasid. Kuid Saksa kange selgroog murdi Marne'i wäljadel.

.

13. nowembril oli poolsalaja kõikide Narwas wiibiwate Gesti ohwitseride koosolek kapten Laretei juhatusel, kes Gesti Ajutise Walitsuse poolt Narwa ja ümbruskonna kaitseliitu organiseerima oli saadetud. Ohwitseride nimekiri seati kokku ja sellega oli Narwa kaitseliidule alus pandud. Järgmisel päewal wõeti liikmeid wastu. Büroo awati Wiru tänawas Mülleri majas. Igaüks wõis liikmeks astuda, pidi aga 3 isikut käemehena üles andma, kes wastutaksid, et liikmeks astuja mitte enamlane ei ole. Järgmisel

päewal oli juba ligi sada meest koos jaapani wanade püssidega warustatult, kuid püsse ei jatkunud siiski kõikidele.

Püssid saadi politseist, mis juba ülewõetud oli. Salapolitsei ruumid ühes paberitega olid finnipitseeritud Ajutise Walitsuse komisjari käsul. Ohtuks oli asi juba nii kaugel, et patrulle wõis wälja saata Kulgu sadamasse ja Dudowa maanteele, kust kaudu Wenemaale toiduaineid salaja wälja weeti. Sakslased, kes seal walwuriteks olid, ei teinud wäljameelset mingisuguseid takistusi. Eht küll päewal wastuwõetute ustatuse kontrollimine palju aega wiitis, saadi ometi mahti päewakäsku kaitseleidule walmistada. Kohe esimesel päewal juba tundis kaitseleiti ennast seisukorra peremehena, sellepeale waatamata, et Saksa walitsus sees oli ühes sõjawäega. Meie pool oli ainult moraalne jõud ja kummekond ohwitseri umbes saja kaitseleitlasega. Sakslased organiseerimiseks takistusi ei teinud, nad tulid kogunisti wastu, käisid staabis oma tegewust teatamas; küsisid nõu nende isikute kohta, keda arestist wabastada tahtsid. Meie poolt oli üks ohwitser fidepidamise otstarbel Saksa polgu staabis. Sellest pealtnäha heast wahekorrast hoolimata oli siiski sakslaste poolt mingisugust umbusku meie wastu märgata; wõis aru saada, et nad mingit asja meie eest warjasid, mis neil igatahes enesest teada oli. Sõjariistu nad heameelega meile ka ei tahtnud anda. Rõik, mis saime, oli 300 jaapani püssi 9000 padrungi, kuna neil Kreenholmi willaaitades mitte wähem kui 10.000 püssi oli.

Päewad läksid ruttu mööda. Ohtuti ja õõseti käisid meie patrullid wäljas, postid pandi ka wälja, aga nende ja Saksa sõdurite wahel tulid wäikesed sõnawahetused, nii et poste pärastpoole enam wälja ei pandud.

22. nowembril, reedel, oli esimeue enamlaste

pealetungimine ja pommitamine. Kartusel, et enamlasted linna sisse wõiwad tungida, häwitati kaitseliidu nimekirja ära (liikmeid oli juba üle 200). Pealetungimine aga löödi tagasi, ainult sakslaste jõul. Meie mehed, kaitseliitlased, pidasid linnas forda alal. Raudteetöölised organiseerisid endid ka Raitseliitu. Nende ülema nime ei mäleta enam. Jaama aitade ja raudtee wälwe oli täiesti nende käes ja nad said sellega hästi hakkama.

28. nowembril warauommikul, algas teine enamlaste pealetungimine. Oli juba teada, et sakslastest linna kaitsejaid enam ei ole. Lootust eneste jõu peale oli wähe, sest ta oli wäike, olgugi et 4-st polgust mõnisada meest lisaks tuli Siiski löi üks osa kaitseliitlastest enamlasti mitmel korral tagasi, kui wiimased lootusitule üle Narwa jõe tahtsid tulla. Ainult paar tundi enne taganemist teatasid sakslased, et nad ära lähewad. (Siis olid juba liinil kōit kapt. Steinmanni juhatusel all). Algas üldine taganemine meie poolt; ei olnud mingisugust wõimalust enamlaste hulkadele vastu panna.

Narwa kaitseliitlastest oli üks osa (20 — 30 meest) pärast taganemist Rakweres koos, kust nad pärastpoole Tallinna saadeti. Umbes niisama suur osa wõitles enamlaste vastu Eesti ratsawäes 4. polgu lipu all. Suurem jagu kaitseliitlastest läks aga laiali. Raitseliidu ülem kapt. Varetei sai enese juhatusel alla esimese soomusrongi ja sellega oli endine Narwa Raitseliit teatud mõttes likwideeritud. Peatume pikemalt Narwa langemise juures 28. nowembril ja kaitseliitlaste pärastise käekäigu juures, selleks pakub meile huwi ühe

Narwa kaitseliitlase jutustus :

„Sain alles mõned päewad Narwas rahulikult elada, (põgenesin Peterburist, kus mind vastu-

tahtmist punasesse wäkke sunniti astuma), kui 22. now. Wenemaa poolt nagu wälgulöömist taewa serwal oli märgata. Ra kõlasid tumedad paugud. Enamlased algasid Narwa pealetungimist, mis aga neil nurja läks. Peale selle hakati wormeerima Gesti polke ja kaitseliitu. Meie, Narwa noor-
 mehed, pidasime nõu Narwa kaitseliitu rajada. Sellest wõeti aga külmalt osa, ainult kooliõpilased tulid soojalt sellele wastu. Ratse õnnestus; käi-
 fime juba linnas korda pidamas. 28. nowembril olin ma jälle patrullis. Hommikul kell 6 hakkasid Wenemaa poolt jälle paugud kostma, ifka lähemal ja lähemal. Saatsin igale poole patrulle linnas korda pidama, Meil oli weidi lootust, et punased ka seekord oma nina Narwa juures kõr-
 wetawad. (Lootus oli Saksa sõjawäe peale, kes senini Gesti kaitsema pidi, kuni omad mehed kokku tulewad). Aga sakslaste poolt sai meile osaks suur äraandmine, kes enamlastega ühte pilli mängisid. Terwe päewa jooksul ei jõudnud wiimased Narwa linna oma kätte saada. Mina seisin oma wendadega Narwa jõe kaldal Popowka küla all, kuhu ka mõned Saksa sõdurid tulid. Kell 4 p. l. läksid nad aga ära. Küsisin, kuhu? Was-
 tus — kohwi jooma. Seal nad trimpawad kuni tänini kohwi. Jäime oma wäikesse hulgaga punas-
 tele wastu, kes mitu korda katset tegid üle jõe tulla. Aga meie seisime warjus; niipea kui keegi oma pea pistis, sai tuld.

Wahepeal wõttis ju pimedus wõimuse. Wai-
 fus walitses nüüd igal pool. Kell oli 9 õhtul, kui ma oma wenna linna saatsin, et mingisuguseid teateid päewasündmuste kohta saada. Ra olid meie kaaswõitlejad ära läinud. Sagasi tulles teatas wend, et raekoja ukssed lahti olawat, lamp põlenud laual, aga inimese hinge mitte kufagil. Wiimaks leidnud ta ühe wanamehe, kelle käest kuulnud, et kõik ju Tallinna maanteed kaudu linnast

wälja kolinud. Ra meil oli tarwis nüüd ära põgeneda, ei olnud enam mahti omakstegagi jumalaga jätta. Seised olid juba üle nelja tunni eest linnast lahkunud ja meie neist maha jäänud.

Oli juba wiimane filmapilk! Linna minna meie enam ei tohtinud, läksime üle linna karjamaa wälja suurele Tallinna maanteele. Pidime seal aga igaihte wastutulejat kartma, sest see tee oli juba punaste poolt ära lõigatud ja meie wiimased taganejad punaste madrustega (kes Narwa-Jõe-suus, kus nende laewad seisid, Peterristile otse teed põgenejatele wastu läksid) lahingut pidanud. Seda meie juba teadsime ja pöörasime enne Peterristi pahemat kätt metsa ja sohu. Ristluuni wee sees käies pilkases pimeduses jõudsimme wiimaks Laagna mõisa. Rändud teekond oli midagi hirmsat, meie olime märjad ja surmani wäsinud!

Mõni werst Laagna mõisast edasimminnes küsitaske äkitselt kõrwalolewast kraawist: „Propust“? (läbimineku luba). Kohkume. Ei tea, kes ees, kas punased wõi omad? Olid omad. Meid wiidi edasi. Staap asus Repniku mõisas. Sinna olid 4. rahwawäe polgu sõdurid kokku kogunenud, kes Narwa alla ei jõudnud tulla. Kõik nad olid enamasti püssideta, nagu öeldakse — „rusikatega warustatud“. Kui palju püsse ei jäänud Narwa Iwangorodi kindlusesse! Seised meie kaitsewäelased jõudsid ka Repniku mõisa, kuhu öömajale jääme, kõik pörandal pikutades. Öösel aeti mind üles: oli tarwis wahipostile minna. Küll räägiti, küll telliti, keegi ei taha minna. Noormehed ei tea midagi kroonuteenistusest. Noomisin mehi, et see nõnda ei lähe; meie ei ole enam kodus, meid ei oota ees pehmed sulepadjad, waid töö ja waew. Wiimaks saime hakkama, läksin ise ka posti peale.

Järgmisel hommikul läksime edasi, aga nii, et mitte ühte maakuulajatki Waiwara poole ette ei

saadetud. Waenlane oleks wõinud meile merd mööda ilusasti ette jõuda.

Waiwara mägestikus läksime nagu lambakari teed mööda edasi. Puhkepakk oli Waiwara seltsimajja määratud, kus kehafinnitust pidi saama. Mul läks saapatald lahti, läksin kingseppa otsima. Kui tagasi tulin, oli juba üks punaste laew Waiwara rannas. Seltsimaja on aga hästi lagedal kohal, millele hea on merelt märki lasta. Läksime Waiwara raudteejaama poole. Laewalt anti meile tuld järele. Laewa suitsu järele otsustasime, et laew Jõhwi poole edasi wenib. Marsisime ka meie mööda raudteed. Jõhwi jaamas seisis sakslaste sõjawäe rong. Meid ei tahetud peale wõtta. Wiimaks ometi, 30. nowembril olime Rakweres. Narwa kaitseleitlasi oli seal 23 meest. Rorter anti meile Rakwere seminaris, kus me mõne päewa paigal olime. Warsti saadeti meid ohwitser Uus-talu juhatusel Bagari mõisa kaudu Jisaku mõisa. Jõhwist tuli meile kaasa weel üks ohwitser — Lutz. Wiimaks jõudsime Wasknarwa. Jisaku wallamajast saime kaks kuulipildujat, mis küll forras ei olnud, kuid meie seas leidus mehi, kes need joonde seadsid.

Wasknarwast Werhne-Selooni täitsime Narwa jõe kaldal nüüd üle kahe nädala piiriwahtide kohuseid. Mis mujal ilmas sündis, sellest ei olnud meil aimu. Punastega, kes teisel jõe kaldal, saime hästi läbi. Ujasime teinekord juttugi. Nemad küsisid leiba, meie omakord paberosse. Uga kui jõgi kinni külmetas, läksid meie „sõbrad“ juba ägedaks: käskisid meil püüsid maha wisata. Meie jälle neile: nottige omad komissarid maha!

Lasti meie wahiposte tihti ja tihti...

W e r h n e j e = S e l o o elanikud olid enamjagu nende poolehoidjad ja äraandjad. Punastel oli teada, kui palju meil mehi oli ja hakkasid suurema hulgaga meid sisse piirama. Wähe puu-

duš, siis oleksime neile küüsi langenud, se't nad piirasid meid siisse. Taganesime Jisaku mõisa. Seal leidsime palju saksa püsse, milledest kolm koormat ära wiisime. Jõudsimme Tudulinna ja sealte Rakwerre, sest karta oli et enamlased tee eest ära lõikawad. 25. detsembril sõitsime Tallinna, kus meie Narwa kaitseliit kindral Põdderi käsutada jäi. Et ma haigeks jäin, siis sõitsin Jõgewa jaamast 24 wersta eemal olewasse Lustitwere mõisa. Nägin ja olin Uidu lahingu ajal seal, kui meie wahwad Eesti poisid enamlasti peale kolmekuningapäewa taganema sundisid. *)

Tallinna tagasi sõites leidsin Narwa kaitseliidu mehed üles, kes kahte jalku olid lagunenud. Ühed ütlesid: häbi on meil siin Tallinna kaitseliitlastega ühes teenida, kuna meie wennad on lahinguväljal wõitlemas. **)

Saime kuulda, et desšanti Narwa alla tahetakse teha. Käisin merejõudude juhataja kapt. Pitia jutul. Kui n a r w a l a s e d tahame e s i m e s t e n a Narwa alla saada.

15. jaan. 1919. astusime desšandi komandosje. 16. jaan. homm. andsid meie laewad „Lennuf“ ja „Lembit“ Waiwara all juba tuld. Enamlaste patareid wastasid ainult mõne pauguga. 17. jaan. tegime Udria küla all desšandi. Laagna mõisa

*) Waenlane algas oma pealetungimist Narwa juures 22. nov. 1918. (Narwa langes enamlaste kätte 28. nov.). Meie wägede taganemine kestis kuni 3. jaan. 1919. a., s. o. 44 päewa, mille jooksul 170 wersta taganesime, nõnda siis läbistikku 4—5 wersta päewas. Meie p e a l e t u n g i m i n e algas 6. jaan. 1919. a. ja 19 jaan. s. a., s. o. 14 päewa järele olime Narwas. Nõnda siis tegime läbistikku 12—13 wersta päewas ja tungisime 3 korda rutem peale kui taganenud olime (operatiiv-staabi teadaanne).

**) Üks wälke salgake kaitseliitlasti wõitles ühes teiste rahwawäelastega Narwa päewist peale enamlastega, mehijelt igasugu puudust ja wiltsust kannatades, ilma et nad usku Eesti isefelitswuse ja parema tulewiku siisse oleks taotanud.

juures ali weel meil lahing enamlastega. Lühikese wõitluse järele löime waenlase taganemisele. Tema surnud said sinnaamasse sohju ja rappa maetud, kus meie kord Narwa alt põgenedes ööd mööda saatsime. Unti käst Narwa meestel edasi minna: käisime Soome sõjameeste eel teejuhtidena. 18. jaan. olime Narwas. Punased punusid Wenemaale. Linna asutati uus kaitseliit, mille liikmeks ma ka hakkasin.

Narwa langemine punaste kätte.

Juba enne Narwa langemist enamlaste kätte (28. nov. 1918) kuulsime nende kaudu kes salaja üle piiri käisid, et enamlastel uus pealetung kawatfusel. — „Jamburi poolt tuleb neid kui pilw“, teadis keegi rääkida, kes sealtpoolt tulnud. Sakslaste sissetulekul (märtsi esimestel päewadel 1918) oli Narwast palju kohalikke enamlasti Wenemaale põgenenud. Mahajäänud omaesed ja nende poolehoidjad ei jõudnud põgenejate tagasitulekut ära oodata. Turul ja linnas nähti nüüd isikuid, keda siin ammu enam näha ei olnud. Nad olid salaja linna sisse hiilinud. Räägiti ka, et enamlaste ninamehi nende seas olewat nähtud. Sakslaste äraminekust kõneldi ka juba kaunis awalikult. Koduste punaste seas oli meeolelu tõusu märgata. Teadsid nad ju, et kui sakslased linnast ära lähewad, siis enamlaste sissetungimist keegi ära hoida ei suuda. Kaitsejõud ei armastatud ja kooliõpilaste peale, kes tänawatel püüis seljas wahti pidasid, waadati kõõrdi. Esimene enamlaste pealetungimine linna peale (22. nov.) kaineastas omajagu koduseid enamlasti; nad ei lootnud, et saksa soldatid pealetulijaid tulega vastu wõtawad. Pärast seda tehti Saksa soldatite seas kihutus-tööd ja püüti nendega sõbrustada, et nad enam tuld ei awaks.

Pime, warane hommik . . . kell wõis wast 6 olla. Pikutasin alles asemel, kui suurtükipaugud maja wärisema panid. Rohe oli päewaselge, et enamlased kallale tungiwad, nagu eile kuulnud teate järele otsustasin.

Panen kiiresti riidesse ja lähen wälja. Juba on siin ja seal inimesi kogunenud. Laadaplatsi serwal, kus üks Saksa patarei seisab, walitseb elaw tegewus. Tulekõrid sülitawad oma sisemusest wälgutuld, mis pimeduses iseäranis kohutaw.

Wälgule järgneb mürin. Sakslased lasewad üle linna Wenemaa poole, kust enamlased peale tungimas.

Salgake mehi ja naisi seisab tänawanurgal ja waatab lastmist pealt. Nendest ei tea, kas nad lastmise üle rõõmustawad wõi on pahased.

Ei tea midagi, mis eemal sünnib. Kuuldub ka kuulipilduja- ja püssiraginat. Tähendab — enamlased ei ole kaugel.

Piinlikult pikka wenib aeg. Jkka üks mürin ja ragin siin=seal. Juba tuleb teade: enamlaste kuulid lõhkewad jälle wees kõrgeid sambaid sünnitades.

Reldrimäe kohalt (Jamburi maanteel olewa postjaama lähedalt) on enamlased siiski tagasi löödud. Ei, nad katsuwad mujalt üle jõe tulla.

Elanikud Jaanilinnast on linna alewitesse põgenenud, mõned julgemad lähewad kuulide all weel tagasi warandust ära tooma. Naised hädal-dawad, kaotawad koguni lapsedki ja on nagu meelest ära.

Peterburi tänawal Jaanilinnas põlewad majad, pakš suits tõuseb sealtpoolt. Tulekahjutell linna-raekoja tornis kõlab nii kaeblikult . . .

Ei julge enam majast wälja minna; kolin alu-misele korrale, kus Jaanilinnale sõjapõgenejate laager pesitseb.

Tuleb noor kaitseleitlane (pärastine sõdur 4-das rahwawäe polgus) ja teatab: „Waenlane tungis Kulgu poolt üle jõe, praegu wõetakse teda kuulipildujatega vastu; terwed hunnikud on seal mehi maas.“

Põnewusega ootame edasi, kuulipildujate ragnat kuulatades. Enamlased olid salaja üle jõe hiilinud ja Joa haigemaja lähedal, kus sakslaste patarei asus, roomates sakslastele peale tunginud. Wiimaste kuulipildujad tegid nüüd oma surmawat tööd.

Lähem õue. Ülewal õhus wuhiseb midagi, kui sõidaks seal keegi määratuil tiiwul. Niisugust wuhinat ei olnud ma elus ennem kuulnud, pärastpoole aga küll ja küll, kui pommid linnas siin ja seal lõhkesid. Ratsun, et tupp saan, just kui oleks seal julgem ja warjul!

Warsti tuleb teade: enamlaste sõjalaewad on Narwa=Jõesuhtu (Narwa=Jõesuu on 12 wersta linnast) tulnud, pommitawad linna.

Nüüd on selge, milline wuhin see sealtpoolt oli, mis üle meie peade lendas. Uued wuhinad õhus. Pommid lendawad siiski üle. Näen sakslaste woori Tallinna maanteele kogunewat. Mis see tähendab? Egas... egas ometi sakslased ära ei mõtle minna?...

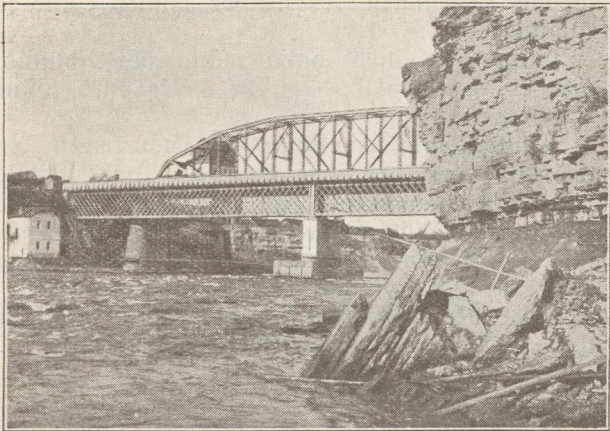
Tänawanurkadele aga fleebitakse parajasti walitsuse komisari kuulutust üles, et midagi karta ei ole, pealetungimine on tagasi löödud. Loen, aga ei suuda seda uskuda.

Tallinna maanteed mööda walgub põgenejaid ikka rohkem ja rohkem linnast wälja Gestimaa poole. Näen ühte ja teist tuttawat kimpude-kompsudega, suuremalt jaolt jalgsi.

On juba widewit. Poeg, kaitseleitlane, tuleb tagasi: „Pange walmis põgenemiseks, waenlane tuleb sisse!“ — „Aga sina?!“ — „Minä lähem oma meeeste juure“....

Algas rutt. Mis ja äkki ikka kaasa wõtta
saad: õues rakendawad mehed hobuseid... Segadus
on hirmus. Naised istuwad wanfritele, mõni
kimp riideid süles.

Raikub kaks tumedat mürtsu. Seame, et jõe
fillad puruks lasti. Wiimane faitseabinõu! On
tarwis kiiresti põgeneda.

*Vana raudteesild, sakslaste poolt õhku lastud
28. novembril 1918.*

Seel wenib pikk Saksja sõjawäe woor ees, aeg-
ajalt peatudes. Tahes ehk tahtmata peawad hobu-
semehed põgenejatega sammu pidama, sest mööda
ei pääse. Kardetakse, et enamlased taganemise tee
eest ära lõikawad, sest et neil hõlbus on Narwa-
Jõesuust otseteed meile wastu rutata. (Nõnda
see sündiski Peeterriisti kohal, kus punastel mad-
rustel sakslastega kokkupõrge oli ja wiimastel
2 haawatut kõstrimaja ette maha jäi).

Jalgsi põgeneda on aga kõige parem, ei ole
ees mingeid takistusi. Kui otse edasi ei pääse,

lase kõrwale, mis sellest, et pimedas kufud ja komistad.

Waatame linna poole weel tagasi. Rõõksugu mõtted sähwatawad läbi pea. Ees aga haigutab pime, pime nowembriöö...

Tõusewad mälestused. Nagu udu kerkivad nad kanarbi kust. Igawaid ametlikke dokumente sorides näen ma läbi nende luukere aegu, mis möödab ja inimesi, kes nendes oludes elasid ja kannatasid.

Paljud on juba halja mätta alla kadunud, paljudel — elawatel — ei kao weelgi kurb, tõsine ilme palgelt...

Hiljuti nägin ma linnaturul noortmeest, kes mõlematest jalgadest ilma jäänud. Amberseisjad andsid talle osawõtlikult raha, aga ta ei näinud selle üle niiwäga rõõmustawatki. Kurb läige silmist ja tibe joon ei kadunud ta näolt. Oli, nagu oleks laps hõrdasti nutnud ja praegu wast mingisugusel meelitusel wait jäänud. Kuid meelituse mõju kaob ja laps nutab weel walusamini...

* * *

Mis Narwas punaste walitsemise ajal sündis ja kuidas pärast linna langemist elati, seda iseloomustab osaltki ühe elaniku päewaraamat, mis minule kätte antud. Teen sellest mõned wäljawõtted.

28. n o w e m b r i õ h t u l. „Peale sinu äraminekut kostsid weel üksikud paugud. Ma kuulasin wähe aega ja läksin siis tuppa. Oli tundmus, kui peaks süda lõhkema. Olin fehaliselt ja waimliselt wäsinud.

Allgas enamlaste walituse esimene päew. Wälja minnes selgus, et linnas enamlaste kohta oli walearwamine walitsenud. See ei olnud kellegi määsajate korratu salk, waid korralik sõjawägi.

Turg oli kraamist tühi, siiasinna kogunesid inimesed salkadesse ja arutasid päewasündmusi.

Lähem linna puusilda vaatama See on kesfelt katti; lauad ripendawad otsapidi jõkke, kust neid naised põletispuudeks tirisid. Ime, et neist mõni ise jõkke ei lennanud!

Kell 12 hakkas rahwast linna woolama. Lätfin ka wälja vaatama, millised uued määrused need on wäljapandud. Jõuan Turu tänawale, kui turu poolt kõrwulukustaw pauk kostab ja inimesed maruhoona, kes kuhu iganes sai, warjule pugesid. Mis pauk see oli, ei saanud teada.

30. n o w e m b r i l. Kuulutused on wäljapandud, et ärid wiibimata olgu awatud, wastasel korral ähwardatakse waranduse konfiskeerimisega ja wangistusega.

Oleks aga kaupa olnud. Osteti käewõrusid, tuldsõrmuseid. Müüdi kõik maha.

Umber kl. 3 tulid 2 punawäelast poolpurjus olekus meile ja nõudsid ähwardusega meesrahwa riideid. Andsin meesrahwa sügisepalitu ja sinise särki. Palusin surmahirmus, et nad riided ära wiiksid, mida nad ka lubasid teha.

1. d e t s e m b e r. Pühapäewa hommitul käisin raudteesilda vaatamas, mille sakslased äraminekul puruks lastsid. Sa tead, kuidas ma seda silda alati imestasin ja nagu enese „eraomanduseks“ arwasin. Nagu määratu looma hiiglaluukere, mis jalgade pealt ümber lükatud, lamas ta jões.

Ohtupool käisin tuttawate juures. Need olid esimese hirmuga Waiwarra jooksnud, seal terve päewa olnud ja siis tagasi tulnud.

2. d e t s e m b e r. Soldateid käis mõnikümend poes; mul ei ole neile midagi anda. Mu juuks olewat hall, ütleb poeg. ja õde leiab, et ma 10 aastat wanemaks olen jäänud....

4 d e t s e m b e r. Tuleb eilane matus meele. Kõik ärid olid finni. Maeti Narwa lahingus

surma saanud punaseid, 115 inimest. Matuserong oli suirepäraline. 3 muusikakoori (2 sõjawäe ja 1 tuletõrjajate oma) mängisid, rahvas laulis internatsionaali või midagi niisugust, ma ei oska neid laule.

See Joa furnumajast kuui Pimeaiani oli kuusfedega üle riputatud. Punased lipud ja pärjad punaste lintide ja õitega. Ees kanti üks puufärf ja selle järele ikka kaks kõrwuti.

Puufärgid olid tulipunaseks wärwitud ja paar nendest pärgadega ära ehitud. Ühed ütlesid, et need olewat naisterahwaste omad, teised jälle, et need furnud on Narwast pärit. Jlm oli kurb... Ei sadanud just wihma, oli aga tuuline ja rõõke, mis üdini tungis.

Õhtuks asetati Cesti Krediit-Panga ruumidesse soldatid. Hobuseid ja wankreid oli õu täis.

Räisin hommikul tuttawa käest kartuleid laenamas. Kartulisabad on werstapikkused. Räägitakse, et enam leiba ei hakka saama ja siis tuleb nälg.

Tänane uudis on see, et Saksa „ober-ost“ raha ainult nii palju maksab, kui peale on tähendatud, s. o. poole vähem. Uudis pani kartulisaba „keema“. Mõni nuttis, mõni wandus. Töölised olid wiimase palga Saksa rahas saanud ja nüüd korraga maksab kartulipuud endise 5 rubla asemel 10 rubla!

Naljakas on näha, kuidas Narwa kui väga rikka linna peale waadati. Igapäew on hulga wiisi wõõraid nägusid turul, kes ühest kohast teise tühjade korwidega ümber jooksewad. Rõik, mis siin seni müüdi, oli Cestimaalt kokku riisutud, ja nüüd on see otsas.

Urwamine on, et lihunikud liha ära peidawad, aga keegi ei mõtle, et enam tuua ei saa.

Nüüd müüakse Abramowi majas kaupmees-telt, kes plehku pannud, ärariisutud kraami. Aga kauaks seda jatkub! Täna käisid minu juures mitu

inimest, isegi Gatschinast, kes wõid ja suhkrut küsivad. Lubasid suhkrunaelast 25 rubla. Dige leidsid maa, mis piima ja mett jookseb! Käisin Pimeaias wärsket ühishauda vaatamas. See määratu haud ulatub üle endise liuwälja kuni pawiljonini. On umbes pool arssinat kõrge, ümberringi kuused istutatud; keskkohta siia=sinna ilupuud ja lilled paigutatud. Rahelpool seisawad tuuseokstest wanikud punaste õitega.

Oli juba widewik. Pimeduse warjud langesid maha. Tegin ühe ringi ümber haa. Tuul wingus puude ladwus ja kahistas lehwiwaid lippe ja linte. Õudne pilt! Olin üsna üksida ja imestasin, et keegi wärsketele kalmule ei tulnud.

Roju tulnud kuulsin, et ühe laialt tuntud seltskonnategelase 11=aastane poeg wangi pandud. Mina oma wananenud ilmawaatega ei jaksa kõigest sellest aru saada, milleks l a p s i wangistatakse ? !

Kirikufellad ei helise enam matmise juures, ega peeta jumalateenistusi. Õpetajad on siit põgenenud. Wene waimulikke on juba laupäewal wangi pandud. Ma olen usklik inimene, ja see waikus, milles me hingitseme, on surmawaikus. Küsin tihti iseeneselt, kas mu mõistus weel selge on.

6. skp. ilmusid kuulutused seintele: Kõik peawad ülesandma, kui majast mehed ära on, ehk kes „walges“ kaardis teeniwad. Muidugi on neil „nimetirjad“.

Pühapäewal käisin Joaorus Aleksandri kirikus, nüüd n.n. „rahwamajas“. Langenute mälestuseks peeti seal „kantsertmiitingut“. Mängis puhkpillide koor, rääkisid kolm punast „pappi“ — Unwelt, Pöogelmann, Wallner. Lauldi rewolutsioonilaule. Kirikus „palwetajatel“ olid mütsid peas ja paberrossid suus. Rutsuti ülesse töölisti ühinema ja ülistati langenuid seltsimehi.

Homme registreeritakse jälle noormehi, kellel mitmel, wõibolla, lihased wennad teisel pool wõitlemas.

Ma ei tea enam, millega ennast toita. Leiba kuskilt juurde osta ei saa, ega tohigi. Puuda hind on juba 600 rubla. Kui veel kuskilt saaks! Rongid käiwad kõigest Waiwarani. Warsti tulewad jõulud, aga misjagused jõulud! Ei ole perekonda ega ka midagi suhu panna. Kui palju pisaraid walatakse salajas uneta öödel, kui omaste peale mõeldakse, kelle saatusest meie midagi ei tea.

Igalpool on nii pime, pimedam veel südames...

Bensool, mis neil lampides põleb, suitsseb hirmsasti, nii et nad eile õhtul kui tondid wälja nägid. Ei tea, mis need wäed siit juba minema ei lähe?!....

* * *

Nõnda räägiwad ülemaltoodud päewaraamatu leheküljed. Muidugi mõista on need üksikud ülestähendused, ainult kriipsud, kuid aitawad meile elu ja olu punaste päewist siiski ettekujutada. Almal pool tuleme veel mainitud päewaraamatu lehekülgede juure tagasi, nimelt nende juure, mis „walgete“ siissetulemisest kõnelewad.

Mis aga päewaraamatust täitsa puuduwad, need on mälestused hirmutegudest, s. o. nendest tapmistest, mida enamlased oma walitsuse ajal Narwas toime pannud. Nendest ei leidu päewaraamatus mitte sõnagi. Inimesed weeti linna juures olewasse Paemurru metsa, kus neid mahalasti ja nõndanimetatud „sibiauku“ (Joa wabriku mustusetiigid) loobiti.

Inetumat ja metsikumat matmisewiisi, kus furnukehade kallal weel oma kättemaksmise iha kusstutati, wõib waewalt terwe mõistusega inimene wäljamõelda. Metsikust tuleb igal pool hukka mõista, tulgu ta kustpoolt tahes.

Ei mingisugune wiha, ei mingisugune kättemaksmine anna wabandawat põhjust ka waenlase furnukeha roojastada ega teotada!

Rui Eesti wäed uuesti Narwa enamlaste käest ärawõtsid, siis sunniti kohalikke enamlasi neid teotatud furnukehasid sealt wälja kaewama. Nende ridade kirjutaja nägi neid õnnetuid ohwreid kabe tiigi kaldal maas lamamas.

Oli umbes 30 ümber. Rui palju neid augus weel wõis olla, ehk kui palju Narwas üldse siin ja sealt ära hukati, on mulle teadmata. Mustusega ja werega määratud, külma käes kangeestunud meeste- ja naiste furnukehad, waewalt wõis neis weel endist inimest ära tunda!

Uga, ma olin niisugust jälki pilti ka ju waremalt näinud, nimelt Rakweres, kus enamlaste ohwrid aukudest wäljakaewati ja ma ei häbene ütelda, et mul inimestest, kes niisuguse teoga walmis saanud, lugupidamine kui inimestest täiesti ära kadus.

Niisama kui waenlase furnukehad roojasesse kohta maeti, ei osanud enamlased ka oma langedud seltsimehi, kes 28. now. Narwa juures langesid, sündsase paika matta, olgugi et nad aupaiuga oma arwates neile walmistasid.

Narwa linnawalitsus lasi 1919. a. fewadel kōit enamlaste furnukehad üles kaewata ja Siwertsi furnuaiale uuesti maha matta. Haua ase tehti maaga tasa, lai jalutustee sihiti endise haua kohale ja wõõras, kes Narwa juhtub, ei teagi seal jalutades, millisel kohal ta jalg kõnnib.

Narwa langeb Soome ja Eesti wägede kätte.

Rui punased wäed Narwast Tallinna poole edasi liikufid, (esimene lahing punastega oli Eesti rahwawäelastel Päite mõisa juures, kus

viimased enamlastele peale tungisid, teine — Jõhwi juures), katsusid nii mõnedki Narwa põgenejad, kes küladesse warju läinud, linna tagasi pöörata. Keegi põgeneja jutustab sellest reisist järgmist:

„Teel tulid meile ratsa madrused vastu, 7 meest, kes meie hobuse kinni pidasid ja passti nõudsid, mida meie neile muidugi ei näidanud. Seletasime neile, et meie Jõhwi alewist oleme ja naabrikulast koju sõidame. Madrustel näis fibre rutt olewat, nad jätsid meid rahule ja sõitsid lähedalolewasse Eglise mõisa. Hommikul kella 10 ajal jõudsimme Jõhwi jaama. Jaamahoone ja ümbrus oli punakaartlasti täis, ka haawatuid pin-kide peal. Meie kõrwal pingil istusid kolm ratsawäe ohwitseri, üks oli käest haawatud. Rõik kolm firusid koledal kombel ja kõige kurjemate sõnadega Gesti soomusrongi. Üraminnes ütles üks õige kurjalt soomusrongi kohta: „Selle kura-diga nad endid weel päästawadki!“ Punakaartlaste hulgas filmasime weel üht tuttawat kunstnikku õige halatsemisewäärt wäljanägemises. Määrdinud närune kasukas, püüs ja kott seljas. Ta oli punastel kirjakandjana teenistuses.

Dotasime õhtu kella 6-ni. Rong ilmus küll jaama ette, aga oli nii haawatuid täis, et peale sõdurite mitte ühtegi eraisikut peale ei lubatud. Oli tarwis weel enamlaste komisjari käest iseäralik luba saada. Läheme Jõhwi alewisse ööfeks, et hommikul komisjari ette minna. Käime alewi risti ja rästi läbi, küsime komisjari, aga keegi ei tea õieti juhutada. Viimaks leidsime ta üles Jõhwi kirikumõisas, see oli eestlane, keegi Weidenbaum. Kirikumõisa sisemus oli segamini. Mõni tool ja laud, õlgi ja igasugu rämpsü pörandal. Komisjar tuli meile kaunis wiisakalt vastu, oli walmis meile Narwa sõiduks luba andma, kui meid ülekuulanud oli, aga tema abiline oli wäga

toores ja furi, waidles wäga loa andmise wastu. Lubas kõik Narwast ärapõgenenud isikud wangi panna, kui nad tagasiminemise lubasid peats tahtma. Pikkade palwete järel andis komisjar wiimaks ometi loa Narwa minna, kuid ainult jalgsi käimiseks. Paneme load tasku ja hakkame siiski jaama poole ruttama. Jaam punaseid täis nagu ennegi. Hakkame leiba wõtma. Meie juure ilmub wäikene 13-aastane „mees“, wabatahtlik (Peterburist), palub natukene meie käest leiba. Poisike oli wäga rõõmus, käis meid mitu korda tänamas kui leiwatükikese oli söönud. Kella 3 ajal tuli rong. Onnaks juhtus paar tühjemat wagunit, kuhu meid sõdurid peale wõtsid, olgugi et meil sellekohased load puudusid.

Rongipeal oli palju eestlasi = punakaartlasi. Sajatati kurjasti Narwast ärapõgenenuid isikuid, lubati wiimase üheni merde kihutada, kui punased wäed Tallinna jõuawad. Punaste seas oli mitu tuntud isikut Kreenholmist.

Narwa jaam oli eraisikuteest täiesti tühi. Jaamaesisel seisid mõned sõdurid ja paarkümmend madrust. Tänewatel oli ka rahwast wähe. Poed kõik suuremalt jaolt kinni; mis weel lahti olidki, olid kaubast pooltühjad.

Seel tuli meile paar punakaartlast wastu, wiisid ühte Narwa seltskonnategelast Kreenholmi wangimajasse. Üks wiijatest on Peetri alewist, tuntud waimuhaige inimene. Ükitselt hõiskab üks meesterahwas, tööline (muidugi punane): „Ruhu teda weel wiite, laske siinsamas maha!“

Lollakas punakaartlane wõtab püsfi õlalt ja seab lastmisele.

Wang läheb näost walgeks kui lumi. Teine punakaartlane käsib aga lollakal püsfi õlale panna.

Tööline, punane, karjub aga ifka järele: „Rõmmutage maha, kõmmutage maha!“ . . .

Umbeš nädal aega enne punaste äraminefut Narwast ilmus kaunis pikk sõidurong, umbeš 30 wagunit, raudteesilla ja Dudowa maantee ülesõidukohta wahela. Paljud narwalased ei pannud wist muidugi seda rongi tähele, wõibolla, mõned üksikud, kes seal läheduses elasid. Need hakkasid rongi terawasti filmas pidama.

Just selsamal päewal, kui mainitud rong kohale jõudis, tuleb raudteeametnik töölt koju ja räägib oma perekonnale: „Wist on juba enamlastel halba haifu ninas!... Esimestel päewadel ei olnud rongi juures ja ümbruses midagi iseäralikku märgata. Mõned arwasid ainult, et rong raudteesilla parandusega ühenduses on. Uga paari päewa pärast oli 1. ja 2. klassi wagunite juures muudatusi märgata. Rõiki waguneid hakati kütma ja walgustama. Rõõsiti ford rongi ahjukütjalt: „Misfuguseks otstarbeks see rong seal seisab?“ Sain wastuseks: „See on Unweldi sõit! Seal on palju kraami, wagunid täis, aga meie ei tea ka, miks me neid kütame. Wahisoldatid seisawad uste peal, meid sinna sisse ei lasta.“

Lisas weel juure: „Unweldil on weel Dudowa harul teine rong, niisama wagunid kõik kraami täis.“ Rõik see ondis oletada, et Unwelt Narwast kofkuriisutud kraamiga esimesel wõimalusel walgete pealetungimise puhul putket mõtleb teha...

Gešpool räägitud päewaraamatust leiame weel lehekülje, mis 21. jaan. 1919. kirjutatud ja mis Narwa ärawõtmise kohta Soome ja Gešti wägede poolt käib.

„See lugu on kõik nõnda, nagu ma mäletan ja ülessekirjutan. Reede hommikul ja paar päewa enne seda hakkas enamlastel libe kolimine peale. Ruulujutud käisid ringi, et punased wäed taganewat ja mustad mehed walgete hammastega ja suletutidega tulemas;

need sööwat lapsi ja olewat püsti furadid ise.

Tähendatud päewal lähen pr. X juure, kas tema wahest mingisuguseid teateid punaste taganemise üle ei tea.

Waewalt jõuan tänowale, kui kauged juurtükipaugud kostma hakkawad. Lapsed punuwad jookstes mööda tänowat kodu poole, pommid olla juba linna taga lõhkenud.

Range mürina all ilmusid nurfadele kuulutused rahwale waigistuseks, et punased wäed tegewat merel harjutusi (!). Punased aga kolisid 18. jaanuaril täie hooga (ka läinud ööl oli hirmus kolimine).

Inimesed kogunesid saltades tänowale ja ootasid uusi peremehi. Rõik oli waifne... Minult mõni kauged suurtükipauk kuuldu.

Poisike tuleb ja karjub: „Haawatud tulewad.“ Soldatid jooksewad, nii et plaskud pauguwad. „Ääen 6—7 haawatut, kes oma jalul liikusid ehk seda seltsimehed loetasid.

Ohtuwidewikul olid meie wärawa taga ratsanikud suurtükkidega ja jalamehed. Nad tahtsid taganeda, aga seltsimehed-kommunistid ei lastnud neid üle jõe, siis läksid nad wastu tahtmist Tallinna maanteele wälja, kust „walged“ pidid tulema neile wastu. Siis tuli see hirmus öö....

Meie, majaomanikud, istume kõik maja eeskojas koos ja ootame iga minut surma. Rogu maja wärises ja aknaruudud läksid puruks. Meie õuel on kõwad wärawad, mida naljalt lahti ei saa.

Oh seda meeoleheltlikku wõitlust, mis nende taga peeti! Mul kõlab päewal ja öösel see hirmus kolistamine weel kõrwus.

Umbez kella poole üheksa ajal kuuleme soomekeelset kõnet wärawa taga. Siis teadsime, et „walged“ sees on. Kuulsime küsimist: „Kes on?“ Ja kui harilikul kombel wastati: p u n a n e,

käis kohe püüsi pragin ja kuuldus hoigamine. Ja siis hakkas põmmutamine...

Batarei oli Poljakowi maja nurgal, sealt anti põgenejatele tuld. Räägitakse, et punased öösel ise üksteist olla tapnud, kuid meie wärawa taga olid soomlased.

Hommikul awanes filmale hirmus pilt; hambaarsti akna all (Poljakowi majas) olid surnud hobused ja soldatid maas segamini. Maja nurgal 2 surnut. Rahelpool Peetri apteegi ust nagu auwahtidena jällegi 2 surnut; wist olid mehed surmawalus sinna roninud ja sinna jäänudki. Seal nad lamasid nüüd terve päewa. Teisel surnul olid pruunid silmad pärani lahti ja waatasid nagu täis etteheidet uudishimulikkude peale. Kreutzeri maja nurgal oli surm kahte hobust wanfri ees ja nende kutsareid tabanud. Abramowi maja eest alates Tallinna maantee poole lamasid igalpool surnukehade hunnikud. Räägiti, et Lushkowi maja hoowis (wastu Peetri turgu) sada surnukeha oli...

Narwast ärapõgenedes wiisid enamlased pantwangid kaasa.

Narwa linna wõttis enamlastelt 1000-meheline desantpataljon, koosseisus: 3 roodu eestlasi ja 2 roodu soomlasi — Soome kapteni Eckströmi ülmjuhatusel all. Eesti rühma päälikuks oli alamkapten Paulus. Wäeosa seati kokku Tallinnas 1. diwiisi tagawarapataljoni (end. 1. jalawäepolk) roodudest, enamjagu wabatahtlikkudest. Üle öö sündis warustuse wäljaandmine ning wõitlusewalmiks seadmine. Roomiline näib jalk pealtwaatajaile: kasukas, palitu, jope ning soldatitsinel segunewad kirjuks massiks, kroomnahast poolsaapad annawad jalgadele peoleminemise mulje.

Wäliselt küll kirju, kuid sisemiselt walitseb kõigis üksmeel — wõita!

On öö. Sunnikell lööb aeglaselt kolm. Pealinn magab sügawat und, öudne waikus katab ümb-

rust. Eneseteadwalt, kindlal sammul astub pataljon sadama poole, et transportlaewadel ristlejate „Lennuki“ ja „Lembitu“ saatel waenlastele seljataha asuda ning Narwat wallutada.

Laewade märguwiled. Raob Tallinn halli uttu... Läbi öö liiguwad laewad aeglaselt, ettewaatlikult. Walgeharjalised lained ning kajakad saadawad neid oma merilauludega. Kolm ööd-päewa wältab merereis, kuni wiimaks Adria küla alla jõutakse, kus maaleminek otsustatud. Sõjalaewad pommitawad waenlast otsides randa. Wiimane wastab nõrgalt. Aegajalt lõhkewad laewade kohal shrapnellid, kuid ilma kahju sünnitamata. Rand on kaugel, wesi madal, tuleb kalalootsikutest maale sõuda. Esimesena sõuawad wiis meest luuramiskäigule. Laewalolijad waldab närwilik waitus: kõigil on mõttes üks küsimus: „Mis saab neist?“ On waenlane kalda ligidal, siis on seltsimehed kadunud ja puudub wõimalus neile appigi minna. Weerand tundi kestab piinlik ootus. Paadide jõuab kaldale, mehed asuwad maale — jooksewad lähedale majasse. Põnewuse kõrgem tipp... „Lembit“ ja „Lennuk“ röögatawad aga segamata, kuulide mühin segab end lainete kohinaga. Luurajad ilmuwad rannale, nendega ühes kohalikud elanikud. Algab kiire maaleminek, see wältab ligi tund. Rahwas on wastutulelik ja aitab igapidi kaasa.

Siit hakkab liikumine Laagna mõisa sihis. — Osa pataljonist, üks rood, jääb Adria külla reservi ning seljataguse kaitseks. Waenlast ümbruskonnas näha ei ole, rahwa jutu järele olewat ta hommiikul laewade pommitamise tõttu siit ära läinud.

Liikumine läheb takistamatult. Kõiki waldab põhjatu rahulikkus, külmawerelisuus; minnakse tummalt, nagu ette aimates midagi tähtsat, millel otsustaw sõna elu ja surma üle. Korruga käib kõmin läbi ridade... waenlane... Lääne poolt

paistab filmapiiril must riba, mis warsti suuremaks inimestekoguks muutub.

Mõlemad pooled seisawad, mõlemal poolel tekib kahtlus — kas oma või waenlane (wõis arwata 1. jalaw.=polgu eelwäge). Gauawaitus. Rogust eraldub kaks ratsanikku, kes kiirelt ette sõidawad. Umbeš poole maa peale jõudes keerawad nad järsku ümber ning kihutawad galopis tagasi. Waenlane!

Rohe seab pataljon end lahinguwalmis, maas-tiku omadusi ning Laagna mõisa kiwimüüre ärafasutada püüdes. Waenlase kolonnid tulewad kui raskelt weniwad tumehallid teod üle wäljade. Lähemale jõudes tõmbawad nad endid laiemale ning liiguwad hõreda ahelikuna, püüdes meid poolringina ümberhaarata. Tekib äge wõitlus kõrgustikkude, mägede, üksikute hoonete ja üldse kõigi pärast, mille kaotamine ehk wõitmine lahingule otsustawa pöörde suudaks anda.

Walge wing, mis lastmisest tekkinud, lasub hõreda pilwena wõitlusewälja kohal. Kolm tundi wältab äge lahing. Wiimaks on waenlane siiski — arwulisele ülekaalule waatamata — sunnitud taganema. Ta põgeneb segaduses metsa poole, hulga furnuid ja haawatuid maha jättes. Ka meie kaotused ei ole wäikesed (wäesalga suurusega sõrreldeš): furnuid 3, haawatuid 18 sõdurit ja 2 ohwitseri, teadmata kadunud 3 sõdurit ja 1 ohwitser.

Weel mitu korda päewa jooksul tungib waenlane ägedalt mõisa peale, püüdes seda oma alla wõtta, et seega lääne poolt taganewatele wäesadele waba liikumist Narwa linna hõlbusstada, kuid kõik need meelegeitlikud ettewõtted warisewad pataljoni häwitawa tule all.

Pimeneb. Pataljon on ahelikus ümber mõisa asetatud. On waja terwe öö külma lume peal lamada, et walmis olla igale filmapilgule. Kell 24 tuleb teade, et salkkond soomlasti, kes mere-

randa mööda Narwa=Jõesuuni pidid minema, on Narwa linna sisse tunginud ning oma ootamata ilmumiseega waenlase leeris kabuhirmu sünnitanud, mille tõttu wiimane linnast wälja kolib. Ulega kaotamata asub pataljon Narwa poole teele.

Minnakse kiires käigus. Rõiki waldab rõõm eesmärgile jõudmise üle. Öö on. Selgete, hõredate, kõrgete, wõrgutaoliste pilwede tagant paistab kuu, walgustab kaugele lagedat ümbruskonda.

Hommit saabub. Gemal filmapiiril kerkib linn, kus siluettidena paistawad tuhmis udus hoonete piirjooned ja kõrgete tornide ning wabrikute korstnad. Kuuldub kuulipildujate ühetoonilist tufsumist, paugud järgnewad üksteisele kohutawa täpipealsusega. Laskmine on üle jõe. Ceslinna jõudes liigub pataljon hanereas mööda tänawa (Tallinna mantee) ääri südalinna poole. Ükski maja ei jää läbiotsimata, siit ja sealt toowad meie sõdurid kahwatanud, räbalates punawäelasi tänawatele, paljud pakuwad endid ise wangi. On ka juhtumisi, kus mahajäänud punawäelased teadmatuses küsimustega meie sõdurite poole pööravad: товарищъ, какого полка?" (seltsimees, millisest polgust). Wastust saades püütakse põgeneda, kuid asjata. Rõik wõetakse wangi.

Lahing Laagna mõisa all oli Narwa saatuse kohta otsustawa sõna ütelnud.

Teine Narwa desšandist osawõtja W. P e r e räägib kohalikus ajalehes pealkirja all: „Kahe aasta eest“ („P. R.“ nr. 8) 1921. a.:

„18. jaanuaril 1919. a. umbes kell 7 aial tulid ka teised mehed laewadelt maale. Kella 9 paiku läksime teele: meie Narwa=Jõesuu poole ja teised Laagna mõisa poole. Jõudsimel lõunaks Jõesuhu. Peatusime „Frantsia“ wõdrastemajas, soomlased jäid sinna, kuna meie luuramisele läksime. Rudruküla taga, kus punaste patareid olid seisnud, leidsime 1500 4¹/₂-tollilist kuuli ja kaks wanfrit.

Rudruküla kohas ühinesime hämariku ajal soomlaste ja II kompaniiga ja hakkasime kiirmarsil Narwa poole minema. Olime soomlastele teejuhiks ja piiluriteks. Käisime ohelikus mõnikümend samm teest eemal. Soomlased marsisid keset teed kolonnes. Warsti paisisid juba Narwa tuled. Süda hakkas kiiremini tuisuma. Mida lähemale linnale jõudsime seda rutem sammusime, ehk küll üsna väsinud olime, sest ei olnud mitmel päewal maganud ega öieti söönud, tihti tuli nõrkus peale, kuid mingisugune tung ei lubanud meid minutikski peatuda: ikka rutem ja rutem rühkisime kodu poole, et esimestena linna jõuda ja punastele watti anda. Jõudsime tunni ja 45 minutiga Rudrukülast Narwa ilma suuremate wahetuhtumisteta, wälja arwatud mõne punase tabamisega, kes teel ette juhtusid. Lootsime esimestena Narwa jõuda, kuid asjata! Esimene soomlaste kompanii oli ette jõudnud ja seisis juba raekojaplatsil, kust nad weel laiali ei jõudnud minna. Nii seisime siin umbes 125 meest. Soomlased I ja II kompaniist ja 22—23 Narwa kaitseliitlast. Kuid filmapilgul unustasin kadeduse, et teised ette olid jõudnud. Oli pilt, mida elus kunagi ei ole näinud. Esiteks kõlas kõrwulukustaw hurraa, siis piirasid soomlased meid ümber, suudlesid ja kaisutasid meid eestlasi, hüüdes: „Nüüd on Wiru waba“! Järgnesid südamlikud käepigistused. Ei teadnud sõnu, millega tänada suguwendi nende suurte teenete eest meie Eesti wabastamise puhul. Unustasime minutiks kõik sõja tooruse, wäsimuse ja hädaohu, mis meid waritses, ja olime rõõmsad kui lapsed jõulupuu ümber. Warsti ärkasime kui unest, sest kõwa ja julge hääl manitses walwele. Käsitati salkadena linna laiali. Ei jõudnud kaugeemale kui Turu tänawale, kus juba mees mehe wastu pidime wõitlema. Nii wõideldes jõudsime Hermani tänawani. Wallutasime Hermani kindluse,

kust paarsada wangi saime. Rino „Statingi“ hoo-
wist awati meie peale tuli. Tormasime sinnapoole.

Sealt tuli wälja salt punaseid, kes esiteks
wastu hakkasid ja pärast jooksu panid, kusjuures
neist mitmed meie kuulide all surma said. Warsti
äratas meie tähelepanu mingisugune mürin Tal-
linna maanteel. Urwasime, et punaste soomus-
auto tuleb. Otsustasime wastu panna. Lastusime
ahelikuna üle tänawa maha umbes 15 meest.
Warsti kerkis filmade ette uhke ratsanik, kes meid
punasteks arwas ja wenekeeli hüüdis: „Urge
laste, omad tulewad!“ Paraja lastukauguseni oli
jõudnud ka punaste patarei, millest mürin tuligi.
Uwasime korraga tule. Ka punased wastasid,
kuid warsti olid sunnitud taganema, jättes maha
patarei, moonawanfrid ja palju surnuid. =

Teised pidasid lahingut puusillal, kus 3 soom
last haawata said. Punased olid Jamburgi poolt
linna pommitama hakanud. Sahtsime wastu lasta
punaste käest ärawõetud suurtükkidega, kuid meie
seas ei olnud ühtegi, kes nendega ümber oleks
osanud käia. Reegi tõi wangide seast ühe suur-
tükiwäelase, kelle abil suurtüki Hermani ja Malmi
tänawa nurgale lastewalmis seadsime. Wilksatas
tuli ja käis pauk. Vähedalolewate majade akna-
klaasid kukkusid kõlinal tänawale. Undsime weel
3 pauku ja punaste patareid jäid wait.

Nii siis tuli wõidelda punastega, kiskudes
ära nende käest sõjariistu ja nende oma meestega
nende wastu meie seltsis wõideldes. Tuli weel
öö läbi wõidelda üksikute punaste saltadega, —
kõmistades surnute üle, mida kõik tänawad täis
olid. Umbes kella 1 ajal öösel tulid major Ek-
strömi ja Tallinna wene partisanide luuresalgad
Narwa.

19. jaanuari hommikuks wallutasime ühe osa
Peetri alewist, Joaoru, raudteejaama ja Kreen-
holmi. Hommikul hakkas juba teisi wäeosasid

linna ilmuma. Valges alles nägin öise töö taga-
järgi: tänavad olid furnutega üle külwatud. Ger-
mani ja Turu tänavatel oli neid hunnikus. Alles
kella 11 ajal wõisin koju minna, kus wanemad
terwed leidsin. Paljudel kaaslastel puudusid aga
wanemad. Need olid punased pantwangina ühes
wiinud*

Esimene linnakomandant oli soomlane major
Eckström, siis eestlane alamkapten Paulus. 21. jaa-
nuaril saab kapten Freudenstein linna koman-
dandiks ja ühes sellega ka kaitseliidu ülemaks.

Romandantuur asus sel ajal Suure- ja Wiru
tänavate, nurgal, Petrogradi wõõrastemajas.

Tänavatel wedelesid hobuste ja inimeste sur-
nutehad, niisamuti ka wantrid ja muud asjad.
Majaseinad aga olid werega ja peaaegu tükkidega
ülepritsitud.

Ruulutati sunduslik määrus wälja, mille järel
kõik asjad ja warandused, mis punased maha
jätanud, ülesantud pidid saama. Inimesed, kes
punaste juures teeninud, pidid ennast registree-
rima.

Sõjamooni, lasteriistad tuli ära anda.

Ööline liikumine oli keelatud õhtul kell 4-st kuni
kella 7-ni homm.

Sarwis oli patrulle wälja saata, et inimesed
pinedas linnas ümber ei kolaks ja punastele, kes
linna teiselpool serwas olid, teateid ei wiiks.
Umetikohad ega asutused ei töötanud. Uga juba
warsti olid inimeste ja hobuste surnutehad täna-
watelt ära koristatud ja surnuaiale maha maetud.

Wahiteenistus Germani wangimaja juures
seati alaliselt sisse. Ustawaid ja tuntud mehi
hakati Narwa kaitseliitu vastu wõtma... Ööd
ja päewad tuli kaitseliitlastel sõjawäeosades
telefoniliinide järele walwata, et neid keegi katti
ei lõikaks ja seega eesliini, staapide ja patareide
wahel ühendust ei lõhuks, sest punaste poolehoid-

jad, keda Narwas mitte wähe ei olnud, katsufid igaford enamlaste pealetungimisel ja enne liinid katti lõigata, et teatada ei saaks. (Enamlased pommitasid igapäew linna, olgugi et nad linnast wälja löödi. Mitmed postipeal olijad mehed said surma nende pommide läbi).

Enamlased pommitawad linna.

Eht küll enamlased Narwast wälja löödi kogu-
sid nad warsti Wenemaa pool endid ja hak-
kasid linnale uuesti kallale kippuma. Soomlased
läksid siit ära ja Gesti wäed ei katsunud peale-
tungida, waid kaitsefid ainult Gestimaa piiri.
Linlastel oli raske aeg kuude kaupa alalise pom-
mitamise all seista, mis jaanuarist peale kuni 16.
maini 1919. a. wältas. 17. mai oli narwalastele
e s i m e n e päew, kui enamlaste pommid neid
ei ähwardanud. Rõige hirmsam lugu oli
aga. Juhkentalis, kus tuli mäsfawa merena möl-
las. Tulekaitsemehed, omad ja wäljastki appi tul-
nud (isegi Rakwerest), ei saanud alalise pommi-
saju pärast sugugi töötada.

Pommid langesid majadesse, neid lõhtudes,
siis neelas neid omakorda tuli. Põrgupalawus
tahtis kõiki küpsetada, suits lämmatada. Aegajalt
mürisesid aga läbi tule praksumise lõhtewate pom-
mide piffekärgatused. Suured trehtrisarnased augud
siginesid tänawatele, aedadesse, kuhu pommid lan-
gesid. Alewal õhus aga wingus, kolises midagi,
mis were tarretama pani. Nagu peaks seal kari
kurje waime oma pillerkaari. Inimesed ei tead-
nud, kuhu tule eest oma kraaminatufest, mida nad
weel päästa katsufid, warjule wiia. Tuli igal pool
ümberringi. Surmale otse filmi tuli igapäewel waa-
data, kes sel päewal Joaorus wiibis.

Olin tuttawatele abiks nende majakraami wälja-
kandmisel. Waewalt saime peremehega toast wälja,

Juhkentali põlemine 25. aprillil 1919. a.

kui pomm seal kohal lõhkes, kus waewalt minut aega enne seisime. Must, läkastaw suits tungis lahtilöödud aknast välja, ümberringi läi kõik pimedaks. Naisterahwad olid tuppä jäänud. Esi-
mene mõte: nad on surunud, tükkideks kistud! Seisime nagu halwatud, siis liikusime masinlikult õnnetusekohale. Süda ähwardas seisma jääda. Läbi suitsu kuuleme korraka häält: „Meie elame!“ Missugune mõju oli sellel kahel sõnal! Pomm, mis teise maja otsast alusmüürist läbi keldrisse oli pugunud ja seal lõhkes, ei olnud naistele wiga teinud. Kruua ei olnud aega wiita, warsti läi tuli katusesse.

Raitseliitlased töötasid mehifelt, oma elu kaalule pannes. Nad olid abiks kraami väljakandmisel ja aitasid korda ja wahti pidada väljatoodud asjade juures. Ka tuletõrjujad tegid samariitlase tööd ennasfalgawalt. Britside juures oli weepumpajatest puudus. Raitseliitlased saadeti mehi Wene kiriku alt keldrist ja mujalt ülesotsima pumpade juure. Mehed, kes esiofta arad ja kõrwale hoidsid, töötasid nüüd pommide all, nii et lust oli näha.

Döfeks oli Joaorg lage. Maha oli põlenud raudteejaam, Joaoru koolimaja ja terve Aleksandri kiriku ümbrus kuni Joaoru kaldani. Ainult riba majasid Joa tänawa ääres oli puutumata jäänud ja kirikuõpetaja maja oru kaldal. Mujal aga suitses ja tohsas ja lugemata korstnad näitasid sõrmedena ülespoole.

Nagu wannuffsid nad wannet kõrge trooni ees tuhandete inimeste eest, kes kerjufeks tehtud, tumma, kuid sügaw-tõsist pühalikku wannet!

Häwitusepilt oli täielik: Paremini ei wõinud enam isegi enamlased soowida. Peawarjuta rahwas weetis külma öö Joaoru augus kraamiriismete juures—nälgas ja janus. Narwa linnawalitus tegi kõik, et õnnetute saatust wähegi kergendada.

Paljud sõitsid Narwast jäädawalt ära. Ka kardeti, et samasugune saatus Peetri alewile osaks saab. Onneks läks see kartus tühja, olgugi et pommid Peetri alewis hulga maju purustasid.

Raua aega näis endine Joaoru alew kui muinas-aegne Pompei linn wälja, mis tuhast ja laawast wälja kaewatud.

Wiimasel ajal on siingi hulk maju jälle ülesehitatud.

Vahiöö.

(Kaitseliitlase jutustus)

Minu käes oli furd wahipostile minna, nimelt Kreenholmi aitade juure, mis jõe ääres, aurikute sadama läheduses. Sammun läbi tühja, pimedada linna, Rüütli tänawat mööda Pimeadia poole, kust tee sadamasse alla wiib.

Dudne on üksinda sealt alla minna. Justkui lähets siit tee kuhugile tühjusesse, teadmatusesse. Warsti olen kohal. Wäike tulekuma wilksatab wahimajakese laudade wahelt, ka lendawad paar tulepädet pimeduses. Minu eelkäijad on siin õige koduselt endid sisseseadnud ja wahimaja ahju tule teinud.

Sadamafillale on sakslased suurel hulgal kõit-sugu rämpsu kokkuredanud, wanast rauast alates kuni plekkilufarbini; mida nad laewaga wist oma „Waterlandi“ tahtsid ära wedada. See-sugune „raudwara“ pakkus head materjali wahimajakese wooderdamiseks. Wanast plekktorust sai forsten, plekktahwlistest tulekindlad seinad. Ahjuks leidsid nupukad kaitseliitlased wana rämpsu seest kattise „tsugunka“ (malmahjuksese). Polnud muud tarwis kui ahjule ainult puid muretseda, milledest ka puudu ei olnud. Selleks otstarbeks kõlbasid reekodarad, mida regede alt maha löödi. Ja

jällegi pead sakslasi tänama, kes terwe wirna puuregesid sadama sillale olid kuhjanud.

Uga rohkem kui sakslasi peab wenelasi tänama, kes Gestimaalt äraminnes omad reed ja wanfrid sakslastele maha jätsid.

Kaitseliitlane, kes aga ree ja wanfri kodaraid nüüd enese soojenduseks ahju toppis, mõtles muretalt: „Waras warastab warga tagant ja fuur Jumal naerab pealt!“

Warsti ilmus ka minu seltsiline, teine kaitseliitlane, wahipostile. Käisime oma wahijaozkonna läbi kuni Tollimaja tänawani, kus teine kaitseliitlaste paar oma wahiforda pidas. Peale neid ei olnud tänawatel mitte ühte elawat hinge näha. Ja kes pidigi südaöösel, siin tontide asupaigas, ümber rändama. Tuul kiunus ja wingus ja krääksutas lahtiseid aidauksi. Ja lahtisest ukse awandikust waatas weel pimedam ja mustem kui ööpimedus aida sisemuses.

— Selles neetud paigas ei ole küll lõbus juft südaöösel ümber jalutada, — lausun ma oma kaaslasemale.

— Uga waata seda aita, siin on kontide tagawara.

— Kontide?:

— Jah, kontide. Wanad hobuste ja teiste loomade kondid, mis sakslased siia kokku wedasid ja jätsid. Ei jõudnud teised neidki Saksamaale ära wedada, — räägib mu seltsimees.

— Mida kuraditeft kui kontidest!

Neid raisku tuleb ka tahes ehk tahtmata nüüd walwata ja pööran pahandudes „luukambrift“ filmad teisale . . .

Kuid kaitseliitlastel on wahi peal olles teine ülesanne kui tühje aitu walwata. Tuleb järele waadata, kas kahtlased inimesed öösel ümber ei kola, kas keegi lähedalseiswale waenlasemale mingisugust salamärki ei anna ehk muud sellesarnast.

Midagi kahtlast meie oma läbireisil ei märganud ja sammufime walt olles tagasi wahimajafese poole.

Jgalepoole, fuhu jalg astus, jäi walendawa lume asemele must jälg.

Oli aprilli algus ja wesi lahti lume all.

Jõgi mustendas. Paiguti oli tal weel walge lumetekk seljas, kuid see tekk oli katkine, aukline. Jõest ülekäimine oli juba kardetaw, seda teadsime meegi. Ra hakkas nüüd wihma sadama; täna-homme wõib jõgi lahti minna ja siis on piiri walwamine ja kaitsmine hõlpsam kui talwel...

Wihma sajab, tuul puhub fontidest läbi, kuid süda on selle mõtte juures kergem, et warsti kewade tuleb, wesi lahti läheb...

Seal, faugel, merepool küljes aga fähwatawad ööpimeduses walgud, kuid paukusid pole kuulda.

— „Enamlased pommitawad Kuradimäge, Wäiküla juures, kus meie mehed asuwad“, — teab mu seltsiline seletada.

Just kui pommitaks enamlasted mujalgi meie seisukohti. Meist otse idas, umbes 1¹/₂ wersta eemal, üle jõe, asub Lilienbachi ehk „paruni“ mõis, mida enamlasted tihti ja tihti omaks märklauaks on walinud ja seda ärawõtta katsunud, kuid asjata.

Nagu näljane hundikari lõksutab sääl omi hambaid traataedade taga, mõtlen ma.

Ilm on halb... Hea peremees ei saada koe-ragi wälja — öeldakse niisuguse ilma kohta. Kuid ka tänasel ööl on palju inimesi wäljas walwel. Tahtmata tõuseb wiha ja pahameel enamlaste peale, kes meie linna jaanuarist peale on pommitanud ja weelgi rahu ei anna. Mis tahawad nad Narwast ja Gestimaast?! Meie nende peale ei tikku, jätku meid rahule.

Mõte töötab ja loob mitmesuguseid pilte. Waatan ülewal Rootsi bastiooni, kus punaste

puusärte väljakaewatakse, fertiwad kahwatanud kujud, kes kõpsatelles kõrgest walli serwast alla hüppawad. Ruhu nad lähewad. Ah, minuga soowite rääkida. Miks just minuga?! Mina ei ole teid elusalt kunagi näinud, tean ainult, et teie enamlased olete, kes Narwa all lahingus langenud. Mis on teie ideaalid, mille pärast furma läksite?...

Mõnus on wahimajakases tule ääres soojendada. Tulde waadates kaowad kõik wiirastused ja hirmukujud. Tuli on hea sõber pimedal, külmal ööl, kui tuul väljas wingub ja wihma pladistab. Tahaks istuda kawa tule elustawa soojuse juures.

Aprill 1919.

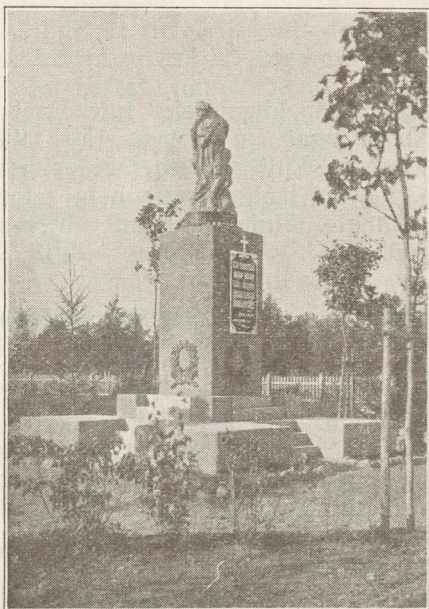
Sõdurite surnuaia õnnistamise päev 5. okt. 1919.

Narwa frondil warises nii mõnigi kodumaa poeg igawesele puhkusele. Langenud sõdurid, kelle omaksed kaugel, maeti Siwertsi surnuaiale kuhugi tagumisele paigale. See ei olnud sugugi kohane ega sünnis puhkepait langenud kangelastele. Soowiks, et sõdurite surnuaed kusagil ilusamas paigas asuks.

Sõjawõimude poolt wõõrandatigi tükkide maad Peetri kiriku surnuaia äärest, kuhu aed ümber tehti. Narwa „Ahistöö“ wõttis ümbermatmisest elawalt osa. Langenud sõjamehed paigutati uude surnuaeda ühishauda. Piiskop Ruff ja õpetaja Steinfeldt (Riwiste) pidasid õnnistamise päewal, 5. oktoobril jumalateenistuse. Rõnedega esinesid Cesti jeltside asemikud ja 4. rahwawäe polgu esindaja. Rahwast oli palju kokku kogunenud, sest oli ütlemata ilus sügisilm.

Ujaloolisel väljal puhkawad meie Cesti sõdu-

rid! Siwertsi on wana lahinguwäli.. Püramiidi-
 taoline mullast üles kuhjatud mälestusmärk kõrge
 raudristiga, mis Peetri koguduse furnuaia ees,
 tunnistab kohta kus 19. novembril 1700 a. wene-
 lased ja rootslased Narwa pärast elu ja surma
 peale heitlesid.

Mälestusmärk sõdurite kalmistul.

Nägin rahwast, kuulsin waimulikku . . . Nagu
 ei olekski see haruldase matuspaiga sisseõnnista-
 mine haruldase ja ajaloolise koha peal . . . Kuul-
 sin harilikku kirikufõnet, mis midagi ära ei ütel-
 nud, mida süda soovis, igatses wäljendada.
 Mulle aga rääkis see paik, see wana lahingu-
 wäli, wägewat jutlust. Jutluse sõnad kostsid jõe

woogudest, Ramperholmi saare endise silla otfast, terwest Siwertsi: Meie, kes siin lange sime, tahtsime weel elada, nagu teiegi weel elate!...

— — — — —

Ilus on rahupait Siwertsi wäljal, ilusad on pärjad, mis sõjameeste ühishaudu kaunistawad. Ilus on jõgi, kui ta tasa ja laisalt oma hõbe-woogusid rahupaigast mööda weeretab... Kena on mets, mis teiselt poolt jõekallast ehib!...

Uga ilusam on weel noor Eesti!

Kui ta nagu nooruke mõrvoja kõiges oma ehtes ja täiuses wabadusele käed kallistades wastu firutab! Ja need, kes tema ilust aru said, need ohwerdasid ta eest oma elu!

15. XI. 19.

Uus pealetungimine Narva frondil.

(Leheküljed päewaraamatust).

Pühapäeval, 16. nowembril 1919 Waikne talwedhtu. Lund on õhufene furd maas. ilm on kaunis külmale läinud. Heledasti säravad tähed ja „Oda“ näitab poolwiltu otseti sinna poole, kust waenlane tulemas. Põhjapool wehklewad wirmalised, aga ka idas walgatawad tulekumad...

Suurtükid mürisewad jällegi. Enamlased jatkawad ägedalt oma pealetungimist Jamburgi poolt. Suurtükide mürina all, mis siia selgesti kostab, jatkan edasi neid ridu. Wist ei saagi ma seda firjatööd seeford weel lõpule wiia! Mullune Narwa langemise päew (28. now.) läheneb. Kas tahawad enamlased oma aastapäewa Narwas pühitseda, kes teab? Kas jälle siis seesama furdub, mis mullugi, küsin ma tahtmatult iseeneselt. Ja kas mina siis üksi nõnda küsin...

Reedel jätsid Põhja=Lääne Wene wäed (par-

tisaanid) Jamburgi linna maha, sellekohase teate leidsin ka eilastest lehtedest. Sellega on siis sõjakäik, mis oktoobrikuu algul nõnda suure õhinaga ja eduga Peterburgi vastu alustatud, täiesti nurja läinud, Judenitsh oma õnnemängu kaotanud, vähemalt seekord. Vägi, mis enamlastest poolt löödud, ei suuda paremal pool Narwa jõge enam suurt vastu panna ega ka ennast korraldada.

Jamburg oli Põhja-Lääne wäe wiimane kindlustatud seisukoht. Oudowa läks nende käest juba waremini enamlaste kätte. Ja nüüd siis? Ruhu lähewad partisaanid?! Leian sõnumi: Wabariigi walitsus otsustanud sel juhtumisel, kui P.=L. Wene armee wäed üle Cesti piiri tulewad, neilt sõjariistad käest ära wõtta. Tähendab, meie walitsus ei soowi Wene partisaane enam heameelega oma piires näha.

Wist teab wägede juhatus kohaseid abinõusid, kuidas walitsuse otsust täide saata sel juhtumil, kui partisaanid tõesti hädasunnil peaksid Cesti piiridesse taganema.

Ühest asjast aga ei saa aru. Wist teewad enamlaste fihutajad meie sõdurite ja tööliste seas oma tööd, et meie wägede juhatus ja Judenitsh üksteist wiimase wõimaluseni tahawat toetada. Niisugune arwamine on siin peaaegu üldine. Iga tahees see asjaolu, et Cesti wäed ühes partisaanidega Peterburgi poole tungisid, äratas rahwa seas arusaamatust. Uga rahwas ei ole ju sõjasajatuandja; tema otsustab oma seisukohalt.

Judenitshi raha ei taha Narwas keegi enam vastu wõtta, loetakse kadunud rahaks. Üks wähe üjutasid partisaanid oma rahaga Narwa kauplused üle ja Peterburgi sõjakäigu ajal uhkustasid isegi nende naised, et Judenitshi raha kursis nüüd tõuseb. Cesti raha oma aga langeb. Prohwetid kuulutasid asja ümberpöördult. Karu nahka mindi jaotama, aga karu ise ei olnud weel käes!

„Raru“ (enamlaste) mõmisemist kuuleme meie, narwalased, juba 11. nowembrist peale. Teatakse jutustada, et enamlased ühe öö ja päewa jookkul kahetsa korda meie wägede peale olewat tunginud.

Täna, pühapäewal, (16. now.) oli iseäranis äge lastmine päewal ja ka õhtul. Dotame, kuidas sündmus warsti kujuneb, ei ole midagi halli tae- wa all pahemat, kui enneaegu sündmustele ette jooksta ja tihti siis walelikuks jääda. Kell on 12 peal öösel, aga suurtüfid „plaaniwad“ ikkagi. Seal ei magata.

E s m a s p ä e w a l, 17. nowembril.

Täna wenis salk sõjapõgenejaid Tallinna maanteed mööda edasi Gestima poole. Ütleksid end Ouduwa poolt wenelased olema, kes seniajani Narwa u u e s (teises) jaamas, Jaanilinna pool peatusid, kuni neile luba anti üle piiri sisse tulla. Nad minewat nüüd Jõhwi.

Eila õhtul — ka õhtu enne — läks meie sõja- wägi Tallinna maanteed mööda lauldes Gesti- maa poole. Wist saadetakse neid sealt kaudu Mustajõele wõi mujale wastu, et enamlased sel- jatagant ümberhaarata ei saaks. Siin liiguwad kõwad jutud suustsuhu, et enamlased tahtwat meid Jõhwi (?) kohalt ümberhaarata, nii et põgeneda täiesti wõimatu oleks. Kuid ma ei usu, et meie wäejuhatus walwel ei oleks; igatahes ei ole enam- lastel enam nii hõlpuks sisse tungida kui mullu, kus meil oma wäge sugugi ei olnud.

Peab tunnistama, et enamlaste lähedus nar- walastele ärewuse kaasa tõi, kardetakse uut Narwa pommitamist. Ei ole sugugi ime, sest wana ei ole weel meelest ununenud. Hoidku Saara, kui uuesti niisugune „mahtra“ lahti lähets!

R e s k n ä d a l a l, 19. n o w e m b r i l.

Täna käis waenlase aeroplaan meie seisukohti

liini taga luuramas. Rõlasid mõned suurtükipaugud, kuid aeroplaan pääses terve nahaga minema. Ruulu järele loopinud ta lendlehti alla.

Reedel, 21. nowembril

Sila fogu õhtupoole mürisefid suurtükid Narwa frondil. Autod kihutasid mööda linna edasi-tagasi; waata aga, et alla ei jää. Ilm oli külm ja tuul kõle, ei ole mingisugust lõbu väljas olla. Õhtul nägin umbes 100—150=mehelist salka Tallinna maanteel staabi ees seismas, üks mees pikutas tee peal maas. Räägiti, et need wangid olewat (enamlasted).

Täna oli õhtupoolikul jälle paugutamine. Wide-wiku ajal kõlasid kaks või kolm õige kõwa pauku, mis elanikud ära kohutas. Mõni arwas, et waenlase lennut ülewalt pomme alla paiskas.

Olgugi, et meie frondi kindlust usutakse, kardatakse siiski võimalust, et enamlasted linna uuesti wõiwad pommitada. Mõned lähewad oma kartuses weel kaugemale ja usuwad, et enamlasted siiski tungiwad. Wist on mitmedki juba sel kartusel ära sõitnud. Ruffijahu puudast küsitakse juba 300 rubla. Wiljatagawara praegu Narwas ei ole. Linnas on kookide müümine ja walmistamine ära keelatud. Raisati hulk mune ja wõid nende peale. Oles ammuugi pidanud maiasmokkadele kookide söömisel piiri panema.

Laupäewal, 22. nowembril.

Täna on enamlaste esimese pealetungimise aastapäew, kus nad Narwa traataedade taga haledasti lüüa said. Wist mäletawad nad seda päewa sellega, et ka täna igalpool pealetungiwad. Suurtükide mürin kestis hommikust peale kuni õhtuni wahetpidamata. Mis seal frondil sünnib, saame wast paari päewa pärast teada, kui ametlik teadaanne ilmub. Runi siiaajani on küll meie

wäed waenlase wihased kallaletungimised Jamburgi piirkonnas suurte kaotustega tagasi löönud. 20. nov. homm. katsus waenlane Soome lahe ääres Luuga jõe kohal, öösel, suurtükitule toetusel Rusemkiino, Rurowitsa ja Koschkiino küladele läheneda, pillati aga meie püssi- ja kuulipildujatulega laiali. Jamburgi sibil tungis waenlane kestpäewal kolme tunni jooksul tugewate jõududega Jurkiino ja Shabino külade peale, löödi aga meie tulega tagasi. Üks waenlase soomusauto sai meie tulega purustatud. Raudtee piirkonnas pommitas waenlane päewa jooksul ägeda tulega rasketest suurtükkidest meie seisukohti. Narwa jõe joonel oli päewa jooksul mitu waenlase pealetungimist.

Täna on ilm palju pehmem kui eila. Sajab lund, mis meie meestele vastu nägu tuleb, enamlastele aga seljatagant. Raudteel sõidetakse pakside ja kompsudega Narwast wälja, suurem jagu elanikkudest ei tee aga suurtükkide mõirgamiest wäljagi. Koolid ja ametiasutused töötawad.

Tallinna lehtedest leian, et seal tööliste streigi-liikumisele piir on pandud. Loen ja wiha tõuseb. Tahaks kõige selle terve Tallinna kupatuse Narwa asemele paigutada ja neid kõiki selle osaliseks saada lasta, mis meie, Narwa elanikud, oleme läbi elanud. Wahest mõjuks see fainestawalt kõikide tallinnlaste peale, kes sõjakoledust oma filmaga ei ole näinud. Meil wõideldakse elu ja surma peale, kaitstakse Eesti piiri ja iseseiswust, surrakse lahinguwäljal, kannatatakse külma ja piina sellepärast, et . . . et tallinnased pealinnas igasugu wigureid wõiksid teha. Sest niipea kui aga frondil asi tõsiseks läheb, mõtlewad tallinnased mõne uue streigi wõi mõne muu sellesarnase wälja. Eesti kommunistiline pesa, selle ülesandeks on wabariigi wastane fihutustöö ja sõjaline salakuulamine, ei ole weelgi Tallinnast ära häwitatud.

Rui niiviiji kaheotsaga mängu mängitakse, siis ei tule Eesti wabariigist midagi välja, seda peaksid Tallinna isandad kõigepealt teadma. Wõit on meie elu odavam kui tallinlastel, wõi et kannata meie töölised veel rohkem puuduse all ja ometi ei arwanad streiki ajakohaseks, kui waenlane uksetaga seisab.

Pühapäew, 23. november 1919.

Täna on hommikust saadik kõik wagune. Ei kuule liinilt suurtükkide mürisemist. Arwatawasti said enamlased, kes eila kogu päewa pealetungisid, peksta. Ei usu aga, et nad meid siiski veel rahule jätawad, neil on ju mehi küllalt, keda meie surmatorude ette saata. Millal lõpeb see hirmus inimeste häwitus?! —

Öösel on lund lisaks tulnud, õige kena ree- ja saanitee, kuid sellest hoolimata sõidawad veel weoautod tänawatel.

Teisipäewal, 25. nowembril.

Eila õhtul kuulsime mere poolt küljest fanget suurtükilaskmist. Täna hommikul teati juba rääkida, et kaks küla, Rusjomkino ja veel teine, laewade (?) tule läbi maha põlesid. Laewad wõtnud külad, kus punased sees olnud, risttule alla. Kas see kuuldus õige wõi wale, ei tea tõepoolest mitte. Pühapäewal, 23. nov. kirjutasin oma päewaramatuse, et liinil suurtükkide mürtsumist ei kuule ja kõik pärast laupäewast lahingut wagune on; kuid ülemjuhataja staabi teadaanne 23. nowembrist räägib koguni teist keelt. Soome lahe ääres olid laupäewa öö jooksul ägedad wõitlused Wolkowo, Ursija ja Rurowitsa külade liinil Rurowitsa küla läks waenlase suurtükitule läbi põlema. Jamburi sihil oli öösel (laupäewane wastu pühap. 23. nov.) wastasitkune luurajate tegewus. Eilases lahingus raudteepiirkonnas läks üksikutel waenlase salkadel

korda wale tundemärkide all (punastel olid pagu-
nid ja walged ristid) meie soomusrongidele kuni
20 sammuni läheneda ja käsigranaate pilduda.
Rongid niitsid aga punased kõik maha. Püha-
päewal (23. now.) tungis waenlane Koschkino ja
Dubrowka küladele Jamburgi sihil peale, löödi aga
meie poolt tagasi. Esmapäewal (24. now.) oli
Jamburi sihil kōwa suurtükitule wahetus. Waen-
lase pealetungimine sai meie tulega nurja aetud.
Soome lahe ääres tungis waenlane selsamal
päewal Urfija küla peale, löödi aga meie kuuli-
pildujate ja püstitulega tagasi.

24. nowembri õhtul.

Soome lahe ääres tungib waenlane hommi-
kust saadik suurte jõududega Luuga jõe joones
peale. Wõitlused on käimas Feodorowka ja Fi-
tinka külade joonel, kus mitmekordsed waenlase
pealetungimised suurte kaotustega tagasi löödi.

Jamburgi sihil katsus waenlane kolmel korral
tihedates ahelikudes soomusautode ja suurtüki-
tule saatel Dubrowka küla peale tungida, löödi
aga meie tulega tagasi. Meie jalawägi soomus-
rongi toetusel, läks wastu pealetungimisele ja
puhastas meie kindlustatud liini eelse piirkonna
waenlasest. Päewa jooksul pommitas waenlane
Sala küla, Marienhofi mõisat ja Koschkino küla.

Õhtul kell 11.30. Praegu wältab weel äge suur-
tükituli ja kuuldub wahetpidamata paugutamine,
mis õhtul juba algas. Kirjutan neid ridu, aga
õues justkui kopsiks keegi äkilise paugutamise-
gawarawa peale. Waatan õue. Pime öö, mida
tulewälgud filmapilguks walgustawad. Siis
järgneb pauk, üks, kaks, kolm. Ja nõnda fogu
aja, tundide kaupa. Sõjaliinil ei uinuta, wist on
enamlasted jälle uue pealetungimise ette wõtnud.
Üks hea asi on aga sõduritel, ei ole enam seda
käredate külma, mis minewal nädalal. Eila (esmas-

päewal, 24. now.), oli päris sula, wesiigi lahti, nagu tänagi.

Õhtu widewikus paistis tulekahjude kuma Kulgu, Jamburgi ja mere poolt küljest korraga. Külad põlewad. Oleme tulerõngaga piiratud, waenlane ei ole meist mägede taga kaugel. Meie magame omas woodis rahulikult, kuna meie pojad, wennad meie eest lahinguliinil väljas on. Usaldame endid teie hoolde, wahwad kaitsejad.

Neljapäewal 26. nowembril.

Õhtu . . . Nagu oigaks keegi afende taga wõimsalt ja määratumal hiigla rinnal . . . See on suurtükide laul, laul, mis inimesi närwiliseks teeb . . . Juba mitu head päewa= ööd kuuleme seda laulu, seda oigamist. Jkka on Narwa piirkonnas wihased wõitlused pealetungiwa waenlasega käimas. Kui palju katseid Narwa sisse tungida on enamlastel nurja läinud! Praegu müri=sewad jälle suurtükid, väljas on kott=pime öö, mida suurtükide tulede walgud wahete=wahel silmapilguks walgustawad. Eila õhtul punas jälle merepoolne taewas tulekahju paistusest, kuid see ei ole enam haruldane nähtus. Läänud paar ööd oli tugew suurtükidest lastmine, mis kuni hommi=kuni kestis.

Soome lahe ääres tungis waenlane wahetpidamata kolme polguga Jitinka küla kallale, löödi aga raskete kaotustega tagasi, niisamuti on mitmekordsed uued pealetungimised Jitinka, Feodorowka ja Mannowka külade peale tagasi löödud.

Jamburi sihil andis waenlane wäikestest suurtükidest Komarowka külale ja meie soomusrongi seisukohtadele tuld. Pealetungimised siin kui ka Narwa jõe joonel, Kriuscha küla peale, on tagasi löödud. Jamburgi sihis tungis waenlane 25. now. terwe päewa wihaselt ja mitmekordsetes ahelikudes marulise suurtüki tule toetusel meile peale. Ahelik=

kude taga seisawad aga madrused, kes neid edasi sunniwad liikuma, Waenlane pommitas Kotschfino, Sala külafid terve päewa, niisamuti ka Marienhofi mõisat, ühes sellega äärmiselt wisalt pealetungides, aga kannatas wäikseid kaotusi. Peale selle on punaste pealetungimine Annenskaja küla peale ja raudteeliini ümbruses (Jamburgi sibil) kaotustega tagasi löödud.

Soome lahe ääres tungis waenlane terve päewa jooksul (26. now.) suurte jõududega kõwa suur-tükitule toetusel mitmel korral Korostelli, Feodorowka ja Orlõi külade peale. Seniajani on aga ta tagasi löödud. Nõnda loeme Ülemjuhataja staabi uuematest teadaannetest.

Jstun ja mölgutan mõtteid . . . Mis need enamlased meist ja Narwast tahawad? Kofaiiniga söödetult wõi täisjoodetuna tungiwad wiletjad inimesed meie liinidele, tagasunnituid nendest kurbjastest, kes neid surmale saadawad, sest meie häwitaw tuli niidab neid ilmaarmuta maha. Aga ikka need karjad, uued ahelikud saadetakse tulde, et neid niisamasugune saatus tabaks. Mõtted lendawad ka teise poole, meie partisaanide ehk P. Lääne armeelaste juure, kes „walgete“ nime kannawad, ehk pigemini k a n d s i d. Sest Põhja-Lääne armeed ehk endist Põhja korpusst ei ole enam tepe. Tema riismed on Gestimaad mööda laiali pillatud, pärast uhket sõjakäiku oktoobrikuus Peterburgi peale. Kadunud on toredad kuldpagunid Narwa bulwarilt ja tänawatelt ja need luge-mata staabid ja asutused, mis Narwa majades asusid. Põhja „walge“ armee sai oma wendade punaste käest mehemoodi kolki ja nüüd on ta riismed meil ristiks kaelas, nagu nad terve aasta aega juba tervele Gestile ristiks kaelas olnud.

„Enne wõtame Peterburgi ära ja siis näitame teile!“ Tähendab wenelased, olgu nad punased wõi walged, ei wõi ikkagi oma wäikeste rahwaste õgi-

mise mõttest weelgi loobuda. Nüüd häda korral, kui „walgetel“ enam kufagile minna ei ole, kui neil jalatäitki oma maad, „oma riiki“ ei ole, on väike Gesti wabariik oma kartulitega hea küllalt, kes suurustajatele warju ja toitu annab.

Homme on Narwa langemise aastapäew (28. now.). Kuulda on, et punased uue pealetungi ette wõtawad, et Narwas oma aastapäewa pühitseda. Kuid Narwa ei ole weel nende pihus. Dotame, mis homme päew toob.

28. now. 1919 (reede).

Soome lahe ääres tungis waenlane eila 27. now. päewa jookkul kõwa suurtükitule toetusel mituforda Korostelli Feodorowka ja Orloi külade ja Itowa mõisa peale. Korostelli küla juures ja ida pool kestab lahing edasi, mujal löödi waenlase pealetungimised tagasi. Jamburi sihil pommitas waenlane Koshtino, Sala, Dubrowka ja Romarowka külaid.

28. now. hommikul tungis waenlane Soome lahe ääres öö jookkul tugewate jõududega mitmel korral Korostelli ja Feodorowka külade peale, löödi aga meie tulega tagasi.

28. now. õhtul.

Soome lahe ääres tungis waenlane terwel frondil peale. Kõik pealetungimised on tagasi löödud. Feodorowka küla hoiab waenlane kõwa suurtükitule all, seal kestab lahing edasi. (Ülemjuhataja staabi teadaanne).

Narwa leht „Põhja Rodu“ kirjutab.

„Narwa wäerinna elust:

„Juba nädalapäewad tungiwad enamlased meile suure ägedusega kallale. Harilikult käib pealetungimise eel kõwa, paiguti maruline suurtüki-

tule andmine, mille peale punawäelaste ahelikud nähtawale ilmuwad.

Meie mehed on kõigega nii ära harjunud, et pealetungimise kui harilikku nähte peale waatawad. Selles ei ole midagi iseäralikku ega hirmuäratawat. Olgugi et waenlasel inimeste poolest alati ülekaal, ei kohuta see meid põrmugi. Waenlane tungib peale sagedasti lambakarja sarnaselt: rida tuleb rea järele edasi, mehed tuigerdawad jalgel püüsid õlal, nähtawasti nagu mõne nõiduse wõi sugestiooni all, ilma et ise mõistusel oleks. Räägitakse, et neid enne lahingu algust kofaiiniga joodetakse. Meie tuli häwitab neid hirmsal kombel. Wahel lähewad meie püüside ja kuulipildujate rauad kuumaks, kuna palju tuleb lasta. Kuid ikka kaswawad uued ahelikud ette. Kui palju siin waenlane mehi kaotab, on raske ütelda. Igatahes on tal mitu diwiiši puruks löödud, mõned polgud täielikult häwitatud. Meie liinide ees on mõnes paigas kõik maa surnukehade wirnadega üle külwatud. Ja kõige selle tagajärjel ei ole waenlane seni midagi saawutanud.

Ujalehed mälestawad Narwa linna enamlaste kätte langemise momenti. Noore wabariigi esimene sõjapäew ja ka esimene kaotus. Palju on riik, palju rohkem on Narwa üle elanud.

Narwa kubiseb nüüd partisaanidest, kes kõik sõjariistadeta ümber käiwad ja wiletsas seisukorras on. Palju on ka wenelasi — küüdimehi näha, kes partisaanide kraami olid sunnitud wedama ja nüüd üle piiri koju tagasi tahawad minna. Nad on mitu nädalat juba kodust ära ja niisamuti täbaras seisukorras. Mõnel päewal näed neid linnas mitusada. Saunad kubisewad wihtlejatest ja enamasti kuuled seal wene keelt. Wene wennad tahawad tublisti leilitada.

Rohalikud punased imestawad, miks Narwa „burshuid“ ei põgene juba, saaks jälle mõnele asjale küüned „külge lüüa“, nagu aasta eest.

Pühapäew, 30. nowember.

Suurtükid waitiwad . . . Nägin täna ühte salka enamlasti (wange), keda Jaanilinna poolt toodi. Nad kõik on mullatarwa nägudega ja näewad armetumad wälja. Ilm on sula juba mitmendat päewa, jõgi silla lähedalt lahti. Külm ei tee sõjameestele enam liiga. Partisaane tuuakse wäikeste troppide wiisi linna komandantuuri. Hermannini wangimaja olla tublisti täis. Hull nägusid wahib trellide tagant wälja.

Ujalehed räägiwad jälle rahuwõimalustest enamlaste ja Balti riikide wahel.

Millal see oodatud rahu tuleb, kes seda teab.

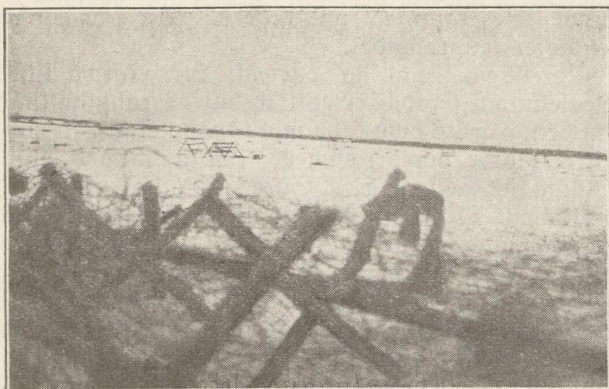
Meie soomusrong „Rapten Irw“ pühitses eila oma esimest aastapäewa. Ta sõitis 1918. a. 28. now. Tallinnast wälja ja esimene kokkupõrge oli tal waenlasega Waiwara lähedal 29. nowembril, kui enamlasted Narwa oild ära wõtnud ja edasi Gestimaa sisse tungida katsusid. „Rapten Irw“ on meil esimene soomusrong (nr. 1) ja palju wahwaid tegusi selles sõjas korda saatnud.

Ohtul kuulduis jälle suurtükimürin mere poolt küljest ja fähwatasid walgukumad.

Refnädalal, 10. detsembril 1919. a.

Enamlaste pealetungimise tuhin on mööda. Kõik nende pealetungimised Narwa frondil on neile suurte kaotustega tagasi löödud. Narwa on siiski kõwa pätkel, mida Nõukogude wäed katti hammustada ei saa. Nüüd on mõni hea päew juba waitus, s. o. ei ole suuremat suurtükide mürinat. Uga ei keegi usu siin, et enamlasted meid weel sellega on rahule jätnud; nad korraldawad lihtsalt oma wäge, et uuesti õnne katsuda. Rää-

gitakse küll, et enamlasted Wiru frondil 60.000 meest olla kaotanud, (mida raske uskuda), siiski on Wenemaal mehi küllalt, keda meile kaela saata võib. Sõdurid, kes sõjalinilt tulnud, räägivad, et waenlastel meeste suhtes ülekaal on: meie ühe roodu vastu olewat neid üks polk.

Sala surnuteväli.

Waenlase teine pealetungimine algas õieti juba laupäewa õhtupoolikul 16. detsembril. Kulgu pool oli kõwa suurtükimürin. Esmaspäewal, 8. detf. oli terwel wäerinnal kõwa lastmine, sest waenlane tungis igalpool suurte jõududega peale. Wangide jutu järele on enamlastele käsi antud Narwat ära wõtta. Kuid waenlase ahelikud on meie tulega maha niidetud; ta kaotused on väga suured. Õhtul nägin Tallinna maanteel staabi ees enamlaste wangide salka, 50—60 meest, kes päewal wangi langesid.

Allemjuhataja staabi teadaandest 8. detf. hommikul loen, et Jamburgi sihil, Narwa jõe kallastel, öö jooksul wihased wõitlused on käinud.

Waenlane, kes öösel vastu 7. detf. (s. o. laupäewa öösel) lõunapool Kriuscha küla üle Narwa jõe oli tunginud ja eilase päewa jooksul Uusdna küla juures ennast kindlustanud, oli wisa wastupaneku peale waatamata meie wägede poolt üle jõe tagasi aetud. Meie kätte langes 8 kuulipildujat ja üle 60 wangi kolmest waenlase polgust. Waenlase kaotused on suured. Meie wäed on endistel seisukohtadel.

Sellamal ajal ja päewal, kui Narwa liinil pealetungiti, pidas Gesti ja Wene rahusaatkond 8. detf. Tartus oma kolmandat koosolekut. Osa wõtsid eestlaste poolt: esimees Postka, liikmed Piip, Püüman, Seljamaa ja Soots, sõjalised eksperdid polkownik Mutt ja R. Ust ning sekretärid Wirgo ja Tomingas. Wenelaste poolt: esimees Krašsin, liige Joffe, sõjawäelised eksperdid Kostjaew ja Mihailow ja sekr. Klöschko. Läbirääkimise aineks oli sõja lõpetamise garantiide küsimus. Gesti saatkonna poolt esitati firjalikult Gesti Wabariigi ajutiste piiride kawa. Saab näha, kas meie poliitikamehed niisama wahwad on kui meie sõjawägi?

Wahepeal on Narwa pantwangid (keda enamlased Narwast taganedes kaasa wõtsid) tagasi jõudnud. Seisipäewa 9. detf. õhtuks olid pantwangid Narwa „Ühistöö“ juhatusel poolt „Sõdurite kodusse“ teelauda kutsutud, kus pantwange terwitatakse. Söönud inimesed tahtwat ära näljutatud inimesi kostitada, ehk õigem — neid inestada!

Ühest nälgiwast inimesest, kunstnikust, teen siin küll märkuse. Praegu wiibib ta Jaani kindluses finni (andis wabatahtlikult Wene partisaanide kätte wangi, et Narwa pääseda). Palub leiwatükifest tuttawate käest, sest et ta seal sõna tõsises mõttes nälgib. Ühe öö maganud ta kindluses kahe furnu wahel. Tegin ajalehes „Põhja Rodus“ tema heaks fihutustööd. Saab näha, kuidas selle peale reageeritakse? Narwas on temal wastaseid.

Neljapäeval, 11. detsembril 1919.

Praegu, kui ma neid ridu kirjutan, on jälle võitlus väerinnal käimas. Kell on 9 peal õhtul, aga ikka kostab mürin väikese waheaja järele, alaliselt. See ei ole üksi suurtükimürin, vaid kõnelewad ka püssid ja kuulipildujad.

Soome lahe ääres, Jamburgi—Sala ja Narwa jõe liinil tormas waenlane kahe wiimase ööpäewa jooksul soomusautode ja marulise suurtükitule toetusel meie seisukohtadele meeleheitlikult kallale, paiguti 8 ahelikku järgimööda tulde saates. Kõik tormijooksud ja läbimurdmise katsed on tal nurja läinud. Waenlasel on määratu suured kaotused, kats tema soomusautot jäid purustatult lahinguväljale maha.

Lahingud Narwa all ei ole veel lõppenud. Sel ajal kui rahusaatkonna härrad Tartus projekte wastastikku wahetawad, tungib waenlane hullumeelselt meie wägedele kallale. Mis on waenlase ilusatest sõnadest kasu, kui teod teisiti kõnelewad!

Mõne päewa eest nägin Narwa jaamas Eesti soomusrongi nr. 2. Määratu pikk rong. Hoopis teist nagu kui aasta eest. Räägiti, et rong Tallinna sõitwat 12. detsembriks s.a., oma aastapäevaks. Rong oli kuuskede ehtes.

Praegu on kell 12.10. Wäljas on kottpime. Suurtükid mürtswad... ei ole isu enam üles-tähendada.

Narwa jõe sihil pommitas meie patareid Kriuscha ja Dolgaja=Niwa külasid... 10. skp. leiti Pimeaias lume seest Põhja=Lääne armee ohwitseri würst Wjasemski surnukeha.

Bühapäeval, 14. detsembril.

Tore pilt. Geisan linnaaiakeses jõe kaldal ja kuuln neid hääli, mida juba nädalate jooksul olen kuulnud: suurtükid mürisewad juba hommikust peale. . . Ei, kuulen ka teisi hääli: need on Jaanlinna firikute kellad, mis rahwast palwele kutsuwad. Kuis kõlab see kofku: suurtükkide mürin ja kellade helin! Ja looduses härmatanud puud kuulawad seda kontserti waitfelt pealt.

Serwe päewa jooksul lasti ägedasti suurtükkidest.

Õhtu. Mürin kestab edasi. Ülnast näen, kuidas suurtükituli pimedat taewast walgustab. Lähem maja pööningule, et lahingupilti paremini tähelepanna. Merepoolt küljest on alaline mürin kuulda. Wist tungiwad punased jällegi Feodorowka küla kallale. Näen, kuidas mõlemilt poolt tuli walgustab, wahel on see tuli waalakam, wahel punakam. Siinsamas lööb taewa all nagu hele täht äkiliselt sarama, mis filmapilt ära kustub. Shrapnellid lõhkewad. Aga ka hele rakett tõuseb kõrgele õhtu ja walgustab kauemaks ajaks taewalust. . . Tõuseb tulekahju kuma. Wist on pommitamise tagajärjel mõni külamaja põlema läinud. Mõneks sekundiks waitiwad paugud, et siis suuremal hulgal üheks mõirgamiseks kofku sulada. Ka kuulipilduja raginat on kuulda. . . Waatan linna peale, kus mõned üksikud tuled walguwad! Linn magab rahulikult, wõi teeb ta ennast magawana kell 10—11 wahel? Ja seal, wersta 10 eemal, kus surmawälgud sähwatawad, kus inimesed surewad, seal waieldakse, linn, sinu saatuse üle! Marwa, oled sa tõesti seda wäärt, et sinu omandamise pärast nii palju inimesi hukka saawad? Wõi, ei aimagi sa ise oma wäärtust?! . . .

Rekfnädalal, 17. detsembril 1919. a.

Täna õhtul on jälle suurem ja ägedam suur-
tükkidest lastmine. Rõige parem on seda jõe ääres
Koidula puiesteelt kuulda ja näha. Midagi põleb
Jamburgi sihil.

All, merepool küljes, on terwel õhtul äge
suurtükkide lastmine, umbes sealsamas kohas, kus
pühapäewalgi (14. detf.) oli. Wist tungib waen-
lane jälle Feodorowka küla sihil meile kallale.
Räägitakse, et waenlane uut ja wärsket wäge
juure saanud... Punastele olla koguni ülesan-
deks tehtud Narwat 20. detsembriks ära wõtta.
Niisuguseid termineid Narwa ärawõtmiseks on
lugemata fordi ennegi olnud, kuid Narwa on
kõwa pähtel punastele. Kuipalju nad siin Narwa
all juba mehi kaotanud, aga ifka saadawad nad
oma mehi terwete kolonnide wiisi mahatapmiseks.
Sõdurid, kes liinilt wahel linnas käiwad, jutus-
tawad, et see hulgaline mahatapmine läilaks
läheb. Rahuläbirääkimised Tartus weniwad aga
ifka edasi. On juba ü h e l s a s Eesti-Wene ra-
husaatkondade koosolek ära peetud. Waewalt
füll tuleb Tartust seekord weel midagi head.
Enamlastel ei näi wist tõsist rahu püüet olewat.
Suwitaw on lugeda, mis a a s t a tagasi sündis
ja kuidas siis lood olid.

Oma taskuraamatust, kuhu ma mullu sõja-
põgenejana enamasti iga päew märkusi tegin,
leian tänase aastapäewa, 17. detsembri kohta
järgmise märkuse:

„Räisin Tapa wäksalis. Sõjawäge oli jaam
täis, kuid ei mingisuguseid häid teateid. Meeleolu
on lootusetu, räbal...“

Ja 18. detsembril:

„Räisin jällegi Tapa jaamas. Uudiseid pare-
maid ei ühtki. Meie front on Rakwerest paar
wersta siinpool, nagu räägitakse. Ilm on märg,

öösiti kuuwalge. Peatume siin Tapa mõisas ühes wanas poollagunenud majas. . . Keegi sõitis Tallinnast ja rääkis, et Inglise laewastikku seal enam ei olewat. Räägitakse kogunisti Narwa tagasiwõtmisest (inglaste poolt). Paaril päewal ei ole enam suurtükipaugutamist kuulda olnud. Igaw ja tüütu. . . Midagi ei tea, mis seal pool fronti tehakse. . .“

Neljapäewal, 18. detsembril 1919. a.

Täna hommikul oli Kulgu poolt jälle suurtükimürinat kuulda. Õhtul oli aga äge paugutamine sealtsamalt poolt; isegi kuulipildujate ragin kuuldus. Teati kõnelda, et enamlaste pommid juba Kulgule telliskiwitehase kohta olla langenud. Siis on jutt weel liikumas, et enamlasted eila üle jõe tunginud Soldino jaama peale, kus meie paar roodu neid tagasi kihutanud (Enamlasi aga olla seal 6 pataljoni olnud). Kui tõsi see on, seda ei tea uskuda. Ülepea liigub siin alati kõiksugu kuuldufi, mida tõena wõtta ei saa. Ühed räägiwad hirmu mõjul, sest et nad punaste sissetungimist alati kardawad, teised wõib-olla kergemeelselt, et midagi ikka rääkida oleks. Wõib aga julgesti oletada, et peale ametlike staabi-teadaannete meie sõjategewusest midagi ei tea, ja wist ongi see kõige parem. Praegu on õhtu kell 9.30. Suurtükid waikiwad, kuid kuulipildujate podin kuuldu tupp. Kas enamlasted kusagilt läbihiilida ei katsu?! Narwa leht "Põhja Rodu" teab rääkida, et Nõukogude sõjawäes lubatakse komisjaridele kulduure ja punawäelastele sooja aluspesu, kui nad 18. detsembriks, s. o. täna, Narwa ära wõtawad. . . Imelik! Jälle kuuldus kuulipilduja podin. . . Ka mõned matsud suurtükkidest. Tähendab, seal wäljas ööpimeduses ei magata.

Märgin ülesse, mis a a s t a tagasi, 17. detf. 1918. sündis.

„Tallinna wanal turul werine kottupõrge mee-
leawaldajate salga ja kaitseleitlaste wahel; kaks
surnut ja kaks haawatut.

Tallinna linnas, Harju, Lääne- ja Järwamaal
ülemjuhataja õigused kindral Põdderi kätte antud.

Tallinnas on liikumine õhtu kl. 7 kuni homm.
kl. 6 ära keelatud.

Päewakäit kõigi kodanikkude kaitseleititu mobiliseerimisets.

Tartu rahukonwerentzil (10. koosolekul) tegi
Geesti saatkonna esimees Poska ettepaneku üle-
üldiseid koosolekuid 3. jaan. 1920. a. edasi lükata.
Geesti saatkonnal on mõnesugused põhjused ole-
mas, mis üleüldse tema usku kõigutab rahuwõi-
malustesse. Sõjategewus kestab suurema hooga
kui kunagi enne, (selle maske all, et waenlase sõja-
tegewus ainult Judenitschi wäe wastu on sihitud).
Wiimaste päewade ägedad pealetungimised on
just selle sihiga ette wõetud, et Geesti sõjawäe-
list jõudu murda, nagu seda proklamatsioonidest,
mida punaste wägede seas Narwa all laiali lao-
tatakse, järeldada võib.

Reedel, 19. detsembril 1919.

Gila õhtul, wõi õigemini öösel, kukkusid enam-
laste pommid juba linna, s. o. Kreenholmi, kus
nad tööliste kasarmu nr. 22 keskelt purustasid.
Rahetka inimest sai surma, 12 haawata. Mõned
pommid kukkusid ka Juhkentali kewadel ärapõle-
nud majade waremestesse. Laskjaks oli enamlaste
soomusrong, kes Dudowa poolt linnale ligemale
hiilis.

Tänawu mai kuust arwates ei ole pommid
enam linna kukkunud ja inimesed olid selle juba
ära unustanud. Nüüd waldas uus hirm elanikke.
Mitmed katsusid juba öösel linnast wälja saada.
Täna õhtul oli jaamas piletitahjtate arw suur;

fardetakse uut pommitamist waenlase soomusrongi poolt. Rogu Narwa wäerindel tungib waenlane wihafemalt peale kui kunagi warem.

Tartu läbirääkimised on kahets päewaks katkestatud, — loen ajalehest.

Praegu kelle 10 ajal õhtul on väljas waitne, ainult mõni suurtükipauk on kuulda. Ei ole just armas jõulueelne tundmus magamaheita, kui teadmata on, kas sind mõni pomm öösel igaweseks magama ei uinuta, nagu neid, kes möödunud ööl Kreenholmis surma said! Juba jälle mürisewad surmafõrid... Need on wist meie „torud“.

Kell on 11, kaheteistkümne peal. Pidin magama heitma, aga mürtsud lähewad sagedamaks. Ukna-klaasid wärisewad, .. Ei tea, mis praegu väljas sünnib. Öösel on paugud palju kohutawamad kui päewal, kus päewane kära neid segab kuulmast.

Täna lasti Narwa koolid pühadepuhkusele. Õpetajad on wiimase wõimaluseni närwilised. Misugustes oludes siin sõjapiiril õpetada tuli, teawad ainult siinseid kooliõpetajad! Mitmed, kes väljastpoolt Narwa tulnud, sõidawad pühadeks välja ja küsimus on, kas nad kooli alul siia tagasi weel tulla himustawad? Glamine on siin ka liig kallid ja wana palk on kättesaamata. Siin peab igaüks oma eluga riskeerima.

19. detf. Narwa jõe joonel Plüssa silla juurest pommitasid meie soomusrongid waenlase seisukohti. Hommikul oli waenlasel korda läinud Usdna ja Wääska külade wahel mitmest kohast üle Narwa jõe tungida ja kuni 7 polku üle jõe saata. Meie energilisel wastupealetungimisel meie patareide tule toetusel sai waenlane suures segaduses üle jõe põgenema löödud. Meie wõtsime wange, 3 kuulipildujat ja muud sõjawarustust. Waenlane jättis põgenedes palju furnuid maha. Läänepoolne Narwa jõe kallas on waenlastest puhast

19. detsembri hommikul.

Jamburi sihil Sala mõisa juures püüdis waenlane öösel meie seisukohtadele läheneda, löödi aga meie tulega tagasi. Derbino küla juures tungis waenlane eila õhtul suurte jõududega peale ja sundis Wene loode-armee osad Derbino küla maha jätma. Öösel lastis waenlane kaugelaste suurtükkidest kümme pommi Narwa linna, mille tõttu mõned eraisikud said surma ja haawata.

Viimase Tartu rahukonwerentsi koosolekul on enamlased seletanud, et nad Cesti-Wene piiriküsimuses rahwaste eneseäramääramise põhimõtte järele ei wõi käia.

Laupäewal, 20. detsembril.

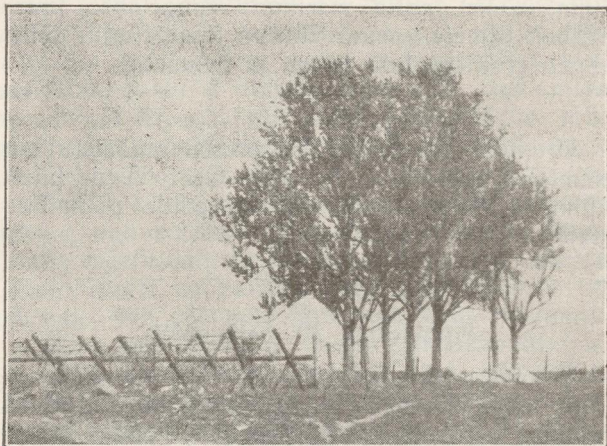
Säna langesid jälle mõned enamlaste pommid linna. Purustatud sai soldatite saun Germani kindluses (polguhoowis) ja Juhkentali kaldal olewa Tassi maja aknad. Kindluse juures said 3 Cesti sõjawäe supikateelt wigastatud. Linna puusilla juures sai kildudest keegi tundmatu naisterahwas haawata ja kindluse müüri juures üks Wene sõdur põrutada.

Serwe päew mürisewad suurtükid. Õhtul umbes kell 9 ajal on merepool küljel äge lastmine. Wist tungiwad waenlased jälle Feodorowka küla peale.

Inimesed on pommide kukkumise pärast hirmul: paljud püüawad linnast ära sõita. Teised jälle ei tohi kodus magada, waid otsiwad kindlamaid warjukohti.

20. detf. Narwa jõe joonel, Plüssa silla juures tulewahetus meie ja kahe waenlase soomusrongi wahel. Waenlase soomusrong lastis mõned pom-

mid Narwa linna peale. Meie soomusrongi taba-
wawa tulega sai üks waenlase soomusrong wigas-
tada, mille peale waenlase soomusrongid taganesid.
Waenlase pealetungimine Wääska küla peale
löödi meie tulega tagasi.

*Laasi talu ahervars. Enamlaste esimene
pealetungimine 22. nov. 1918. a.*

Pühapäewal, 21 detsembril.

Hakkasin parajasti lõunat sööma, kell oli um-
bes 2.30, kui kõwa põrutus käis, mis maja wäri-
sema pani. Pomm! oli esimene mõte. Kusagil
lähedal lõi ta sisse. Waatafin aknast välja. Tal-
linna maantee otsal umbes sauna kohal tõusis
must suits üles. Uudishimu wõitis; läksin sinna-
poole waatama, mida pomm purustanud. Pomm
oli Posti tänawale Abramowi sauna ette langenud
ja seal lõhkenud. Tema killud purustasid Zerni

ja Leontjewi majad. Peale selle oli weel 7 majal afnad purustatud. Surmasaanud on üks tundmatu naisterahwas ja teine naisterahwas Anna Leontjewa, 23 a. wana, surmawalt haawatud. Peale selle on weel faks tundmatut inimest haawatud. Rahwast oli taunis hulgate õnnetusekohale kokku tulnud. Warsti kuuldus tuttaw tiunumine õhus. Inimesed panid jooksu, mõni wiskas enese pikali maha. Natukese aja pärast fäis lõhkemise pauk kusagil eemal, kuid umbes sellesamas sibilis kui esimene. Nagu pärast selgus, lõhtes pomm Peetri kiriku juures mäenõlwakul (liuwäljal), kus ta endise Wackeri maja purustas, aga inimesi ei tabanud. Kolmas pomm langes Katoliku kiriku ette wallikraawi, kus ta aga ei lõhkenud. Õhtul oli jälle äge pommitamine mere pool, niisamuti ka Kulgu pool. Ilm oli õige färe külm, üle 20 kraadi

Narwas on kõhuhaigused liikumas, suuremalt jaolt aga siin wiibiwate Põhja-Lääne sõjawäe jagudes. Kõhutüüfuse poolest esimesel kohal on Linawbarik, siis Kalewi ja wähemal moodsul Kreenholm. Üldse on Põhja-Lääne sõjawäes õige palju haigeid. Umbes 1500 haiget on Narwast mujale edasi saadetud. Glanikkude seas on aga kõhuhaigust wähe liikwel.

Narwa „Ähistöö“ saadab wäerinna sõduritele 300 pakki jõulukinke, mis mitmekesistest asjadest kokku seatud, isegi mõned lõõtsapillid jõulukš.

Rekfnädalal, 24. detsembril.

Jõulu laupäew. Kolmas päew on juba waitne. Tulefõrid puhkawad, wõi fokuwad jõudu wõitluseks. Tahaks täna õhtul, paber, sulle paljugi kirjutada, kuid tunnen end wäsinuna. Wõi on see jõulu „rahu?“ Rahu, kui närwid üleskõetud ja inimene ennast puutombuna tunneb! Ei taha minewat aastat enam meelde tuletada, kui enam-

lased Narwa ja ümberkaudsel maal peremehed olid, ja misfugused peremehed! Tapeti, wangistati, riisuti. Nüüd on nad meie piiri taga ja iga tund walmis uuesti sissetungima, kuid meie ja nende wahel seisab teras ja tulewöö.

Elanikud varju otsimas.

Juba poolest nowembrist alates kuuleme iga-päew fuurtükide mürisemist. Nõukogude punased wäed ihaldawad Narwat endi kätte. Iga päewaga lähewad wõitlused linna pärast wihasemaks ja werisemaks. Peab ütleva — Narwa elanikul on närwid rauast wõi ei olegi tal enam närwe. Wõõrale jääb arusaamatuks, kuidas siin wõib weel rahulikult töötada ja elada. Aga ka narwalase närwid ütlevad wiimaks üles. 18. detsemb-rist peale hakkawad juba enamlaste pommid linna langema, mis maju purustawad ja inimesi surmawad. Ükski elanik ei ole enam elu ega waranduse eest julge. Küll on Narwa elanik enamlaste pomme juba ennegi näinud ja maitsta saanud, nimelt möödunud talwel ja tänawu kewadel, kuid need mürad — 6- ja 10-tollilised, mis nüüd saadetakse, äratawad hirmu oma kange lõhkejõu ja purustamise pärast.

Ei taha ju inimene ikka ja alati oma eluga riskeerida ega seda fataalselt pimedada saatuse mängufanniis teha. On seepärast üsna loomulik, et kes Narwast minema sai, see õnne tänas. Ainult nende, kes ametikohusel wõi teistel põhjustel siin pidid elama, närwid olid wiimase wõimaluseni üles kruwitud. Ainuke lapselik mõte: kui siit saaks minema sinna — kuhugi kaugele, kus kõrw neid surmani tüütawaid mürtse enam ei kuule. Aga elu sundis neid paigale jääma.

Sõitsin Narwast teisel Jõulupühal wälja. Tahtsin mõne päewa maal, külas, mööda saata.

Wälja puhata, ennast karastada — oli mu am-
mune soow. Seal, talu juures, on suitsust nõgine
saun, ümberringi koppel ja lepike. Sinna ei puutu
wõõras jalg, seal on mu luulemaa, mu unistuse
maailm! Nõnda mõtlesin ja kujutasin ma tihti
suurtükkide mürisumist ja pommide lõhkemist lin-
nas kuuldes. Külas wõis elada — ometi ei taht-
nud ma seal elada. Küll oli saun weel rohkem
nõgine kui endistel aegadel... kuid seal elutses
sõjapõgenejate perekond, waikselt ja rahulikult.
Kas ma neile kade olin? Wõib olla, kuid mee-
le tuli möödunud talwine põgenemine, kui ise ulu-
alust otsisin, ja korraga ei olnudki enam kade ja
jätfin nõgise sauna heameelega neile, kes seda
hädaasti tarwitafid.

Külas wõetakse mind lahkesti wastu. Suur-
tükkide mürin kuulduw waewalt siia, kuid inimesed
on ka siin närwilised.

Mulle näib, et nad on närwilised. Wõi ei
ole ma enne oma tuttawaid paremini tähele pan-
nud? Küll ei ole pommid oma häwitustööd siin
teinud, kuid suurtükkide mürin on wist külaelu
õhu mürgitanud. Ei ole ka külas enam südant,
ei kaastundmust, on ainult krabisew paberraha.
Sugulus- ja tutwusidemeid purustab nüüd
paber, seda wõib külas küllalt tähele panna,
ilma et näidet tarwitseks tuua.

Kuidas inimesed, ka külas, fergesti wõiwad
unustada minewiku!

Möödunud aastal, enamlaste sissetuleku ajal,
wangistati inimesi, pandi tuhandeid kautsjone,
kuid nüüd ei ole taluemat ainsatki padjapealisk
sõdurile, sugulasele anda, ega rikkal taluperenai-
sel tuttawale müüa ainsatki kasufanahka sõduri
jaoks sõjaliinile! Suleb soow ja tõuseb pähe mõte
need kitsipungad Narwa pommide alla saata, kus
nad elu wahest paremini tundma õpiksid kui
enamlaste karistuste all.

Rülas ei tahtnud kauemini olla. Süüa, juua oli küllalt ja laialt, kuid mõte wiibis kodu, Narwa juures. Tühi luule ja unistus närwe puhata seal, kus neid ei rikuta! Närwid puhkawad seal, kus pommid lõhkewad! Siin, eemal, kus kirbust härg tehakse, kus igasuguseid kuulujutte kuuled. lähewad närwid weel enam raisku. Parem juba siis kohal, kus oma filmaga näed ja oma kõrwaga kuuled.

1919 a 30. detsember. Rong wiibis tublisti ja sõitjatest ei olnud ka puudus. Wiimaks — Narwa. Linna poole minnes terwitasi mind jälle tuttawad mürtsud, mis liinilt kõlasid. Mõne päewa äraoleku järele näisid nad nii wõõrad, nii hirmuäratawad.

— Täna tulid jälle pommid linna, — seletab mulle üks poisike külma wereliselt ja topib midagi põske, nagu oleks see üsna harilik asi, et pommid linna langewad.

Nagu pärastpoole kuulsin, oli 28. detsembril õige äge pealetung, mis warahommikul algas ja südaõni kestis. Maruline suurtükitali kestis 13 tundi ja nii ägedalt, et lastmise ja lõhkemise mürtsudel wahetki ei olnud. 29. detsembril sadasid pommid jälle linna, mõnd maja purustades, ja täna, 30. detsembril, enne minu päralejõudmist, on nad pommitamist jatkanud, shrapnelle isegi Kreenholmi lastnud.

Roju poole sammudes näen uusi purustuse jälgi, mida enne ei olnud. Seel saan kokku ühe tuttawaga, kes räägib, et temal on teada hea warjupaik pommide wastu.

— Inimesed põgenewad linnast wõi poewad keldritesse, ta seletab ja lubab ka mind oma warjupaika öömajale. — Kui õnnelikud te olete, et linnast wälja sõitsite, — räägiwad mulle meie oma maja inimesed. — Misugune „Mahtra“ meil siin oli. Oi, küll aga oli wast „Mahtra!“ —

— Ma kahetsen, et nii wara külast ära sõitsin, kuid lohutasin ennast kindla warjupaigaga, millele ka 10=tollilised wiga ei tee, nagu tuttaw seletas.

Enamlased olid seekord linna pommitusel enamasti ühe sihi üles seadnud. Rõtk pommid langesid suuremalt jaolt Posti tänawa sihis, tabades mõnd maja, näiteks Zerni maja. Ainult mõned pommid läksid ülesseatud sihist kõrwale, kas linna wõi Posti tänawast weidi lääne poole. Inimesed kartsid Posti tänawast, samuti ka Westermalli tänawast üle käia Kadastik ja Paemurru alewikud, mis olid enamlaste lastmise sihist väljas, olid linlasti-sõjapõgenejaid täis. Ohtul nägid linnas ja Peetri alewis harwa majades tuld, sest elanikud olid ära. Käis kuulujutt ringi, et enamlased lubanud linnast „mitte kiwi kiwi peale jätta“ ja käskinud töörahwast 6 wersta eemale minna. Kus see kuulujutt alguse oli saanud, ei teadnud keegi, kuid ümber ta käis ja oli igapähele teada. Imelikud ja armulised need enamlased! Hoolitsewad tööliste eest, ainult nende elumajad lasewad nad oma wihas puruks ja wareteteks. Paljud südalinna elanikud kolisid aga oma sügawatesse keldritesse majade alla, kus nad endid enamwähem koduselt sisse seadsid. Mõned, kellel oma keldrit ei olnud, üürisid selle koku. Nii maksnud iga üürnik 25 marka kuus keldri eest, mis „kompanjas“ üüritud kuski mitmekordses kiwimajas, nagu räägiti. Isegi wanad linna müüride alused Soome kiriku pool olnud inimestele pommide eest warjupaigaks. Ja tõepoolest leidub weel Narwas wanade wallide all wõlwikke, kuhu ükski enamlaste 10=tolliline sisse ei jaks lüüa, nii paksult on neil wõlwidel mulda.

Pelgupaik, mille minu tuttaw endale oli walinud, asus südalinnas. See oli wana auwäart raehoonne wõi õigemini, üks tema keldritest. Mis-sugused müürid, mis-sugused wõlwid! Sunned, et

nagu wanajumala seljataga oled ja enamlaste pommide üle naerad! Siin tunned, et sa rahulisti võid magada, et need wanad keldrid sulle on nii imekodused, nagu harilik igapäevane kodu enam ammugi ei ole. Aga mitte üksnes keldris, vaid ka ülemisel korral wanas raehoones pesitewad ammugi öömajalised, kes pommide eest seal warju on otsinud. Ka ei olnud seni ükski enamlaste suur pomm raemaja tabanud. Tuleb nii wälja, nagu kirjast, mis raemaja tornimunasse aastasadade eest sisse on pandud, on wannutatud: „Jumal, kaitse seda maja warjupaigaks süütuile ja rõhutuile ja hoiu teda kõige õnnetuse eest, et see maagi, kus ta seisab, ühes temaga enne üldist häwitamist tühjaks ei jääks!“

Rodus ei olnud enam püsiwust.

On tunne, et sel filmapilgul, kui sa midagi teed, hirmus kargatus läib ja korraga ei olegi sind enam. Jah, imelik! Justkui ootaksidki sa seda paratamatut kargatust, ootad minuti, kaks, aga pauku ei tule weel ikkagi. Ja teadmine ütleb, et ta tuleb. Niisuguses meeolelus ei saa inimene enam enda üle walitseda ega midagi toimetada. Rõik mõtted wiibivad paugu juures. Teadmine, et surm õhus hõljub, ülal pea kohal — halwab kogu olemise. Mõned nimetawad seda hirmuks, kogu arglikkuseks, mina aga arwan, et see ei ole muud midagi kui elu alalhoidmise püüe, instinkt elu võimalikult pikendada, ja see sunnib inimest hädaohlikust kohast kõrwale hoiduma. Ja teadmine, et sa seda teha ei saa, et sa tingimata hädaohus ja elule kardetawas kohas pead wiibima, teeb sind wiimse võimaluseni närwilikuks, wabest kogu julgeks, s. o. ükskõikseks, kui ei ole loota pääsmist.

Mäletan ennast ja teisi, kes Juhkentali põlemise ajal 25. aprillil 1919. a. tundide kaupa seisid enamlaste tule all. Pomme sadas igale

poole. Nad lõhtesid su ees, taga, kõrval, majades ja aedades. Seal ei olnud lõhkemisel palju wa-
hetki, kuid sa jäid ükskõikseks, wiisakamalt öeldes —
julgeks, — sest sa teadsid, et põgenemine enam
midagi ei aita, pomm tabab sind ikkagi.

Mul seisab praegu weel sellest päewast filmade
ees ühe naise fuju, kes rahulikult oma põlewa
maja taga kahe väikese kitsetallega istus, nagu ei
oleks see tema asigi, et pommid ta ümber lõhke-
sid, et iga filmapilk ta wõis olla furnud. Sa tä-
helepanu, mõte on terwena mujal, loomakeste
juures, ta nagu ei kuulekski pommide mürtsumist.
On see julgus?! Kuidas tuleb seda meeoleolu,
seda närwide pingutust nimetada? Ometi tean
ma, et see naine alati lastmiste ja suurtükimürinat
kartiis ja kogu kehast wärises ta siis, kui ta teadis,
et hädaohtu temal karta ei ole.

Mõni hoopleb selle oma julgusega — tema
ei kartwat midagi. Sel ajal, kui teised hirmsate
pommide eest ära lähewad, jääb tema kangekaelselt
oma koju. Ainult pudel wiina jäetagu temale
seltfiliseks! Tema ei karda, kuid wiinata olewat
nii igaw!

Kui weel kedagi julgeks tuleks nimetada —
sõduritest ma ei räägi, kes liinil asuwad, siis
wõiks nimetada neid väikeseid poisikesi ja tüdrukute-
kesi, kes, kelgud järel, tänawatel ümber jooksewad,
et mäest alla liugu lasta. Need ei hooli pommi-
dest midagi. Nende elu eesmärk, ainuke siht on
hea liumägi leida ja hästi liuelda.

Meie olime endid all raemaja wõlwaluses
päris koduselt sisse seadnud. Nõutafime sinna isegi
raudahju torudega, millega „tuba“ soojendada,
keetfime ja küpsetafime. Ümber ahju, seinte ääres,
olid meie magamisafemed, mis tühjadele poekas-
tidele üles löime. Ra õlgi ei puudunud meil, et
küljealune weidi pehmem oleks. Kodust olid ka
tefid ja mõned padjad kaasa wõetud. Meie „kom-

muuna“ saatis seal mööda neli eelwiimast ööd enne eelrahu maksmapanekut. Meid oli ühes lastega 14 inimest selles „kommuunas“. Õhtuti käisid meil isegi wõõrad, see on teise „kindla warjupaiga“ elanikud, waatamas ja kiitsid meie seisukorda, kuidas meie hästi kõik elamiseks sisse olime seadnud. Lubasid meile ümber kolida, kui lugu edaspidi weel pahemaks läheb.

Meid endid huwitas ka see „mustlaste elu“. Elu pärast ei tunnud siis keegi hirmu, sest teadsime, et ükski enamlaste pomm, isegi 10-tolliline, siit läbi ei löö, olgu siis wahest uksest. Aga mis sugune loll pomm kukub siis just ukse ette, ega seda ole! Peaasi — meie tundsiime endid rahustatuna, mida korteris olles enam ei tunnud. Päewal ootasime jälle õhtut, millal oma koopasse wõiks kolida. Rui rahusõnum lehes seisis, s. o. 3. jaanuaril, siis koguni kahetsesime, et „kommuuna“ läheb laiali. Räägitagu mis tahes, aga ka pommidel on hea külge, nad ühendawad hingeliselt inimesi, kes muidu hääl päewil üksiteisest wõõralt ja külmalts mööda lähewad. Rahju pommidest, kui neid enam ei tulegi! Oleme ju nendega ära harjunud ja tunneme, nagu oleks nendeta meil midagi puudu... Aga wiha teewad nad sellegipärast, kui nad maju purustawad ja inimesi tapawad.

Elus tuleb mõndki ette, ja hea on inimesel, kes oskab mehiliselt läbi lüüa. Õfegi löbu leidub wahel seal, kus löbu ei wõi oodatagi. Meie kelder oli päris luulekamber, kus asemel pikutades wõisid uništada ja luulemaailma tõusta, kui sul wähegi selleks oli kalduwusi.

Paksud saja-aastased seinad ja wõlwid hämarifu walgusel, — kas nad warjusid minewikust ette ei nõidunud? Kas meie esimesed oleme, kes siin sõja eest warju otsime? Kas põhjasõjaaegsed lahingud Narwa all 1700. ja 1704. a. siin ühtki

keldrielanikku ei näinud? Nüüd on keldrid ümber tehtud, wahed mõnel maha wõetud, ukсед üksteise sissepääsmiseks sisse raiutud, aga wanemal ajal, — kas nad ei olnud wahest mõned wangikambriid, kuhu mõnigi elusalt tõdunes? Kes teab? Hallid seinad ei anna wälja saladusi, mis nendes keldrites on sündinud. Uga wõib olla ei olegi siin hirmuäratawaid aegu üle elatud; räägime parem ennemuistseid jutte nõidadeest ja kodukäijateest. Ja me jutustasime enne uinakut „hirmu- ja õudusejutte“, mis suguseid isand Alawik weel ei ole keelitsenud. Enne magamaminekut on selletaolised jutud eriti külgetõmbawad ja huwitawad, just nagu oleks keegi sind kaenla wõi jala alt tõditanud. Me ristisime oma keldri „Morando-Morandiini koopaks“, sest uksest sisse tülles näis ta oma elanikudega umbes säärane wälja, olgugi, et ta elanikud ei olnud kõrilõikajad, waid päris wagusad elualalhoidjad.

Wana aasta õhtul, kui me keldrist wälja pugesime, nagu siilid oma koopa suu ette, terwitasid meid enamlased uue-aastaga. Esimene pomm wihtses üle meie pea Siwertsi poole, siis teine. Täname uue-aasta õnnesoowi ja terwituse eest! Küllap meie mehed teile wastuterwitusi saadawad. Meie poolt olgu „õnne“ teile kamaluga.

Enne magamaminekut laulsime weel „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm!“ ja siis uinusime suure hommikuni, nagu isa Abrami süles.

Sõjaaegne elu ja tegewus linnas.

Runa enamlaste pealetungimistest ja linna pommitamisest küllalt juttu olnud, siis waatame wahelduseks, mis pommitatud linnas eneses tehti.

Ulgame sellest ajast peale, kui enamlaste wäed Narwast wäljalöödi, kui Soome ja Gesti wäed linna tulid (19. jaan. 1919.).

Rõige tarwilisem töö oli linna furnukehadest puhastamine, misfugune töö Johannes Pällo hooletis anti. Tema koristas Peetri turu ja ümbruse, Germani tänawa kuni linna puusillani ja osa Westerwalli tänawast. Abilisteks oli tal 10 meest antud, kes palga selle töö eest ei saanud. Hobuseid wõeti kust saadi, ka tasuta. Pällo juhatusel laoti kooljad koormatesse ja sõidutati Siwertsi, kus nad ühte suurte kraawi paigutati. Südalinna puhastas Lebjettin oma meestega.

Rohe kutsus ja kohustas selleaegne linna komandant, soomlane, major Ekström, kõiki Narwa tuletõrjujaid, majaperemehi, äripidajaid, linna ja kroonu warandusi kaitsma. Ka seltskonna julgeoleku pärast pidid mehed ööseti patrullides wäljas olema kella 6 õhtul, kella 6 homm. Igauks oli kohustatud 24 tunni keskelt 8 tundi walwel olema. (Iga 4 tunni tagant 2 tundi waheldamisi).

Oli tarwis ka linna ja wäerinda kindlustada. Need tööd kestsid kuni 15. oktoobrini. Nõnda parandati Narwa jõe puusilda (rikutud keskmiist osa). Siis platwormide, blindaashide, lastemoonakui-ride ehitamine suurükiwäe patareide jaoks, traat-aedade tegemine Narwa wäerinnal jne. Materjali puudus andis tunda, ka tööriistadest oli nappus. Töölisi juba leidus. Nende arw kõikus igapäew 100—300-ni. Enamuses olid nad wanad mehed, siis alaealised. Mehi oli mitmele poole tarwis. Nii nõudis linna komandant kapten Freudenstein garnisoni ülema ettekirjutuse kohaselt, et 1. weebruariks kell 9 homm. 150 töömest Jaanilinna-sapööridele abiks lähetsid, mille peale selleaegne linnawalitsuse liige R. Alstrem 1. weebr. 1919. a. miilitsale korralduse tegi k ö ö t a mehed s u n d u s l i k u l t selle käsu täitmiseks wälja saata. Ka wolitäs garnisoni ülem, polkownik Seiman J. Pällot täielise õigusega s u n d u s l i k u l t töömehi ja hobuseid palkama sõjatege-

wuse tööde jaoks. Wastuhakkajad lubati wastu-
tusele wõtta.

MuSTATöölisele makseti 7—8 marka päewas,
ehitustöölisele oma tööriistadega 10 marka. Pär-
rastpoole anti peale palga ka toetus (1 nael leiba
ja liiter suppi). Reedukoht asus südalinnas saksa
kiriku lähedal. Waenlane oli aga oma märklauaks
Saksa kiriku torni (förgem torn linnas, kus tema
arwates meie tulewaatleja asus) walinud, kuhu
ta 8 pommi paiskas. Siis kolis keedukoht sealt
wälja Peetri turu lähedusse Zerni majasse.

Töölisi jaadeti ka linnast wälja tööle, näitaks
Pähklimäele, Tõrwalasse, Dolgaja=Niitwa küla
kindlustama, isegi Komarowkasse ja mujale, kuhu
tarwis oli.

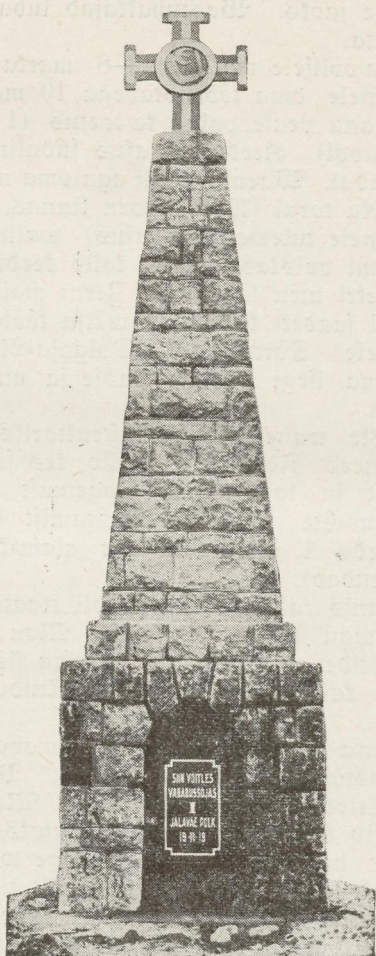
Tööliste wanemaks ja instruktorigks oli wilu-
nud töömees Johannes Pällo, kes suurt hoolt,
arusaamist ja laiapraktilist kogemust näitas ja
oma ülemuste tänu ja austamist ära teenis.
(Nagu seda 1. diwiisi insener alam-kapten Pe-
terson tõendab).

Isäärانى raske ja tülikas oli traataedade te-
gemine, nagu Pällo ise räägib. Maa oli jäata-
nud, postide auke tuli otse kui tina sisse raiuda,
siis wett kallata, et jäätaks. Muidu ei olnud
aed kõwa.

Tõrwala metsast käidi palte maha wõtmas,
mis ehitustööde jaoks tarwis läks. Palgid toi-
metati otseteed üle jõe Riigikülla. Metsameestel
olid püssid kaasas, mis nad töö ajaks puunajale
panid, et hädaohu filmapilgul kohe wõtta oleks.
Enamlased armastasid sealt kohalt tihti ja tihti
peale tungida Riigikülale, ja Tõrwala poolne met-
saalune oli nende lastud padrunkestastid täis.
(Püstitati ju Riigile pärastpoole mälestussammas).

Pällo jutustab :

— Seal leidus ka lõhkemata pomme, 4= ja
6=tollilisi. Ladusin neid ühe kännu otsa 9 kuuli.

*Riigiküla mälestusmärk.
Avati 10. juunil 1935. a.*

Poisid olid ühe pommi tulle pannud. Dotasime kaugemal warjul olles kargatust. Wiimaks käis mürts, waatasime, tuleasemest ei olnud jälge järele jäänud.

Kaitseliidu organiseerimine.

21. jaan. 19. a. nimetab kindral Tõnisson uueks linna komandandiks kapten Freudensteini ühtlasi ka kaitseliidu ülemaks. Wiimase käsul seatakse linna meeskodanikkude nimelise kogu juuremärkusega, kes nende seast on enamlasted, kommunistid.

21. jaan. asutakse ka R.-liidu mobilisatsioonikomisjon. Esistujaks on Johannes Schulbach, kirjatoim. Rint, liikmeteks Uron ja Pitsar.

Raitseliidu mobilisatsioonikomisjon saadab sellest ajast kõikidele kodanikkudele 18—60 a. wanaduseni kutselehed koju kätte, määratud ajal komisjoni ette ilmuda.

1. weebr. 1919. a. asutatakse Narwa Raitseliidu pataljon. Kindral-major Põdderi poolt nimetatakse ülemaks alamkapten Leiburg, adjutandiks — lipnik Nõmtak. Niihästi pataljon kui ka komisjon asuwad mõlemad selleaegses Narwa poeglaste gümnaasiumis (praeguses Eesti keskkooli ruumides).

Pataljon seisab 4 roodust koos. Esimene rood seisab koos I kategooria (järgu) meestest 18—40 a. wanaduseni alamleitnant Mägi juhatusel. Järgmised 3 roodu aga II kategooria meestest 40—60 a. wanaduseni.

Esimene roodu kohuseks oli ühes tuletõrjajatega kroonu ja linna warandusi walwata; Narwa jõe sildade peal, raudteejaamas, komandantuuris, wangimajades wahikorras käia, kuna teised kolm roodu (II järgu mehed) patrullide kohuseid täitsid.

Esimene roodu meestest sai weebruarikuus 1919. a. kaks korda, saja mehe ümber kummalgi korral, 4. jalawäe polgu täienduseks saadetud.

23. aprillil 1919. a. tuleb kapten Leiburg'i asemele lipnik Budshus, Pataljon nimetatakse nüüd Narwa kaitse-pataljoniks, kus jälle 4 roodu on. Neljas rood asub Narwa-Jõesuus ja seisab 1. järgu meestest koos, leitnant Probst'i juhatusel.

14. aprillil saab kapt. Freudenstein Narwa linna ja Narwa-Jõesuu kaitseliidu ülemaks ja jaotab oma päewakäsu (nr. 1) Narwa linna neljaks kaitseliidu jaoskonnaks.

1. jaoskond: südalinn, 2. jaoskond: Jaanilinn ühes Kalewi- ja Linawabrikutega; 3. jaoskond: Peetri alew, ühes Pähklimäe mõisa maaga. 4. jaoskond: Juhkental ja Kreenholm.

Ei wõi Narwa Ühistööd nimetamata jätta, sest ta omab esikoha linnas, mis kõige lähemat wäerinnale. Sai ju see linn sõjas palju rohkem häda ja wiletust näha, kui ükski teine Eesti linn.

Elu Narwas.

Rorter saadi Ühistööle Peetri koguduse koolimajas ja töö algas. Osteti pesuriidid ja sukälõnga, tehti seal walmis, ehk anti õmblemiseks koju. Rõidid tehti tasuta. Jõuluks walmistati pakke sõduritele. Walmistati ka haigemajade tarbeasju suurel hulgal. Raha saadi pidudest. — 1919. a. lõpuni tuli raha sisse 162 tuhat marka ja 1920. a. üle 211 tuhande marga.

Ühistöö asutamiseks oli 18. märtsil 70 inimest kokku tulnud. Waliti 7-liikmeline juhatus: esimeheks õpetaja G. Steinfeldt (Kiwiste), laekuriks M. Eifelmann, kirjatoimetajaks A. Tensing, siis prouad H. Steinfeldt, M. Luht, O. Simpson ja M. Mootse. Toimkonnad moodustati paar päewa hiljem: tööjuhatajaks pr. J. Klug, peo — juh. hra A. Priidental, hiljem prl. L. Amtman, korjanduse juhatajaks pr. A. Otter, abiandetoimkonna juh. hra Willem Otter.

Narva Ühistöö juhtivaid tegelasi.

1. r i d a (vasakult) pr. Grigordoi, pr. Neiland, pr. Kulbach (Kaljuvee), pr. Grauberg (nüüd pr. Allik).
2. r i d a. hra Leinfeldt, pr. Simpson, pr. Kiviste, hra Kiviste, pr. Leinfeldt, M. Sikelman (†)
3. r i d a. pr. Cunapuu, pr. Kõva (†), pr. Sikelman, pr. Treifeld, pr. Ligema, pr. Ratassepp, pr. Jda Härm,
pr. Anna Härm. 4. r i d a. pr. Sakk, hra Sakk (†), pr. Peterson (†), pr. Krausement, V. Otter (†), pr. Einstein.

20. nov. awati Sõdurite Rodu, mis tõeliseks koduks sai sõduritele, kes liinilt tulid ehk sinna läksid. See kodu asus esiotsa ohwitseride kasiinos, pärast Wiru ja Cha tän. nurgal. Pea igal neljapäewal peeti seal sõdurite-õhtuid, nende meeleolu tõstmiseks. Rodus võis ööbida (oli 30 woodit) ja toitu saada. Igapäew kulus wõileibade tegemiseks 6—7 puuda saia (pagaritel oli tol ajal partisaanide jahu laialt). Sõdurid armastasid iseäranis kohwi juua. Wõileiwale määrati wõi asemel õuna-keedist, mida Walgast saadi. Ühistöö tegelased, naised, räägiwad, et ka kindral Tõnisson ise sõdurikodus kohwi olla maitsetunud ja heaks kiitnud. Kui mõni sõdur mütsi toas pähe oli wähest unustanud, ehk suitsuotsa põrandale wisanud, siis tegi kindralihärra kohe märkuse: „Egas see mõni küla-kõrts pole!“ Sõdurid olid ka siis omas kodus hästi korralikud ja wiisakad.

Kindrali näpunäiteid ja üteldust mälestawad paljud narwalased ja sõdurid. Nõudis ta ju igalpool korda ja puhtust, kiites ehk laites, nii kuidas asi nõudis.

Ühistöö korraldas ka sõdurite matuseid. 15. augustil maeti Narwas pidulikult 14 sõdurit. Surnuata korraldamise ja haudade hoolitsemise wõttis Ühistöö ka enda peale. Tema likwideerimise puhul 1921. a. augustis, andis ta 50 tuhat mk. wabadusõja kangelaste mälestamiskomiteele üle. Wiimane awas 25. sept. 1921. a. surnuaiale mälestusfamba, mis üle 300 tuhat mk. maksmata läks.

Ühistöö töötab peale selle weel üldise hoolekande alal. Ühistöö on Narwas palju tänuväärt tööd ära teinud. Kuid nii mitmedki neist agaramatest tegelastest ei waja enam kiitust: nad puhkawad ise juba mulla all!

Ekstlik aga oleks arwamine, et elu enamlastest piiratud ja pommitatud linnas täiesti surnud oleks. Ei, elupuls löi weel kiiremini kui muidu, tegewust

oli küllalt, kuigi see niitelda sõjaaegne tegewus oli, — sõjategewusest wälja kutsutud. Tutustas mulle näiteks üks Ühistöö naistegelane, ei abiandmise töölt tulles ehk sinna minnes tihti „kämpukili“ maas olla roomanud, kui pommitamine äkki lahti läks, kui pommid langesid. Hirnu küllalt, kuid töö kutsub. Ehk wõtame need peod, mis seltsimajades, sõduritekodus ja mujal peeti*). Seal olid omad tegelased, omad pidulkäijad linnast ja sõjalinilt. Need olid enamasti kõik noored, kes pommidest suurt wäljagi ei teinud. Peaasi: lõbu ja teisi lõbustada, oma ja teiste meeleolu tõsta! Iseäranis läks seda tarwis sõduritele, kes heameelega neil pidudel käisid, kui sõjategewus selles mahti andis. Kuigi wanadel olid surmtõsised näod, nägid juba noori rõõmsamana.

Mõni mure, kui pommi tapab! ütlewad nad naljatades ja ühteteist ühtlasti julgustades. Parema muidugi, kui ei tapa! — Roosiline see elu wanadele kui ka noortele muidugi ei olnud. Puudus leiwast ja leiwatõrwalisest andis tugewasti tunda, külmad toad samuti. Peale selle rippus elu, nagu õeldi, „niidi otsas“, pommide lõhkemisel. Paljud ei kannatanud seda elu ja olu wälja, katsusid linnast kaugemale saada, kas jäädawalt wõi ajutiseltki, kui aga sellest „põrgust“ pääses! Rahwa arw linnas (sõdureid mitte arwestades) langes**).

Kes aga sõjast ja pommidest hoogu said, need olid poisikesed. Neil wast õige elu ja lõbu sõja

*) Dna mõtte poolest i s a m a a l i k u d! Zabati loks sihti: meeleolu tõstmine ja abiandmine.

**) Nii oli elanikkude arw Narwas:

1917. a.	umbkaudu	40 000
1919. a.	„	32.120
1920. a.	„	30 889
1. okt. 1937. a.	„	24.179 koos R.-Jõesuuga Jõesuu (1.607).

ajal algaski. Juhtus pomm kuhugile langema, siis oli poisikeste parw tulise jookuga kohal. Waadati ja „takseeriti“ kahju üle ja informeeriti warsti wanemaid, kus ja mis?

Suure innuga mängiti aga sõda. See on mitte ei mängitud, waid sõditi*). Nägin mitmel korral neid lahinguid Waestekooli lähedal olewal platsil. Raks waenulist wäge, „punased“ ja „walged“, olid lahinguforras kõhuli maas. Walgetel wõi punastel (ei mäleta kummal) oli koguni mingisugune toru (suurtükk), mille taga lastur sihtis. Rääkis pauk. Siis wingusid kiwid, sest sõdurid käsutati korraga püsti. Päris sõdurid, kes eemalt sõda pealt waatasid, hoidsid naeru pärast kõhtu finni ja eideke, kes lahingut wast esimest korda nägi, ahastas: mis on küll poisikeste sisse läinud?!

Möödaminejad, jalakäijad, julgesid siis ainult läbi sõjaliini minna, kui lahing lõppenud. Teadagi sündis pealetungimine suure huraa-karjumisega, millele waenlane samuti wastas.

Enne kui lahingut alati, olid maakuulajad ja piilurid wäljas. Nende päid ja poolpäid paistis iga nurga tagant, uksest ja aknast, pööninguilt ja mujalt. Mõlemad pooled walmistasiid kõwasti lahingule ette. Wahel tuli mõni eelkindlus ära wõtta, kusagil kuuris, ka majas. Ühel päälitul läks asi halwasti. Ta käsutas oma mehi: „Andke kartetši; andke kartetši“! „Mehed“ andsid ja majaanad lendasiid kilinal-kõlinal tänawale...

Ohtul, kui päälil sõjategewusest wabanes ja koju tuli, ootasiid teda isa poolt antud „tulised kartetšid“. Sest purustatud akende peremees oli kaebusega juba ette jõudnud.

Selles wäikeste sõjawäes oli ka oma moonamuretssemise „intendantuur“ sisse seatud, kus „sõ-

*) Rujutame meelelahutusets ühte sarnast lahingut.

durile“ päewas 5 marga eest leiba anti. Ühe-
sõnaga, nii kuidas ford ja kohus!

Wahepeal astus Usutaw Rogu kokku. 23. a p-
rillil 1919. Eeltööd Usutawa Rogu kokku-
kutsumiseks algasid juba warsti peale okupatsiooni
lõppu, kuid sõda wiivitas ifka. Usutawa Rogu
esimeheks sai A. Rei ja peaministriks O. Strand-
mann. Usutawa Rogu esimeseks ja tähtsamaks
tööks oli riigi põhiseaduse väljatöötamine.

Baar päewa hiljem, 25. aprillil pommitati
rängalt Narwat, kus Juhkentali linnaosa ware-
meteks ja tuhahunnikuks tehti. See oli rängaks
hoobiks linnale. Põles ju 203 maja maha. Sel-
lest põlemisest on meil eespool kõneldud.

Nüüd aga lisaks sellele minu isiklik mälestus,
mis hiljemini meele tuli.

Kommertsikooli 4. alumist klassi asusid tol ajal
linnamuuseumi kõrwal asuwas majas*) Rüütli-
tän. Reegi jookseb sisse ja teatab: linn põleb!
Torman klassist välja tänavale, kus üks sõdur
supikatlaga peatub. Küsin: Kus põleb? — Juh-
kental... Enamlased lasewad süütepommidega.
Ma ei saa ka praegu meestele liinile toitu järel
wiia, ootan siin weidi...

Bulwarilt näen selgesti, kuidas must pak-
suits Juhkentali poolt tõuseb. Ra paugutamine
läheb ägedamaks. Õppetööst täna ei tule enam
midagi, lapsed tarwis koju lasta. Nii teengi.
Kuid häda! Tütarlapsed kardawad tänavale üksi
minna ja ahastawad: saatke meid koju! Poisid
on aga waheajal kõik punuma pannud Juhkentali
poole. Ra minu süda kipitab sinna. Wõtan tütar-
lapsi kaasa ja käsin, et nad mitte tropis ei kõnni,

*) Teised 4 kõrgemat klassi asusid Sinowjewi puumajas
wastu Pimeaeda. Kommertsigünaasium lõpetas oma tege-
wuse 1. aug. 1928. a, linnawolikogu otsusel 9. märtsil 1928.
25 häält poolt 5 wastu.

waid üksteisest kaugemal. Wähehaawal kaowad nad sinna-tänna. Mõne üksikuga jõuame „Wõitleja“ ette, kus telefonitraadid tee ääres maas. „Wõitleja“ taga aga pragiseb ja paugub nii mis hirmus!

Pärastpoole anti käst koolilapsed kohe koju saata, kui pommid linna langema hakkawad. Seda sai mitmel korral tehtud. Ehk mis töötamine see oli, kui lapsed (ka õpetaja) kitis kõrwal kuulatafid, kas lastmise ragin afna taga kõwemaks läheb.

Roju! Laske meid koju! Kardame... Pomm tapab meid kõiki üheskoos! — Kas kodus ei tapa? — Ei, ei! Ega ta kõiki ikka ei tapa... Siia aga kui kufub, teeb kõiki meid lõmaks... Teid kah, õpetaja! — Õpetaja wiitwab veel kojulastmisega, kuid ragin läheb kõwemaks. Tuleb lasta! Koolid ei saanudki 1919. a. õieti töötada, olid pidad waheajad. Wanemate klasside õpilased (keskkoolides) wiibifid aga kaitfeliidus ehk sõjaliinil.

Tuleb meele weel üks linna pommitamise aeg. Oli aprillis (ei mäleta kuupäewa). Lähen Tallinna maanteed mööda Pähklimäe poole linnast wälja ja peatun wäljal, ühel kiwil istudes. Siia pais- tab linn eemalt. Waatlen, kuidas shrapnellid üle- wal nagu raketid õhus linna kohal nii „kenasti“ lõhkewad. Wahel tõuseb korraga must suitsu- sammast, siis teine, kolmas. Ratsun arwata, mis- sugust maja pomm tabas. Ei saa sellega eemalt aga sugugi toime. Küll aga pörutab waenlase nahk! siunan ma omas meeles. Lõhub linna ära! Tõuseb wiha... sealsamas ka kurbus: See elu siin, waenlase jalus on tõesti räbalatest räbalam!

Roju jõudes otsin oma päewiku, mida ma hoolega alal olin hoidnud. Tõusewad mälestused ta lehti sirwides. Jõuan sinna kohta, kus ma ühes teiste narwalastega, sõjapõgenejatega, pealinna jõudfime ja seal peatusfime. Nii siis märkmeid

alles sõja algpäewilt. Kui palju on juba läbi elatud, kui palju saab weel läbi elada, seda ei tea meist keegi! Toon siin mõned wäljawõtted päewikust.

Nii siis Tallinnas.

„Sõjapõgenejana käin nüüd heameelega Patkuli trepil ja patku Margareta juures merd ja laewu vaatamas. Sealte eemalt aga walendab mõtteliselt teine kauge rand: walge ja päikesepaisteline, rikas mälestustest!..

Meel läheb kurwaks ja süda hakkab walutama, rumal sõjapõgeneja süda. Ratsud, et minema saad, aga homme tuled uuesti merd ja randa vaatama. Rõõmal meeolu on ka teistel sõjapõgenikel.

Pühapäew, 22. detsember. Toompealt paisatawad 4 inglise laewa. „Estonias“ mängitakse „Lõbusat leske“. Üldse osatakse siin Tallinnas lõbusalt elada, justkui ei olekski meil sõda ega edasitungiwat waenlast karta.

Rohwikud, wõõrastemajad töötawad täie hooga; raha woolab. Piskute Gesti ahwib oma sõjaaegse eluga suurt Euroopat järele.

Tartu olla enamlasted juba ära wõtnud. Täna öösel lähewad inglise laewad ja meie „Lembit“ merele, randa pommitama, nagu kuulsin.

24. detsember. Jõululaupäew. Tuli teade: Meie laew ühes kahe Inglise laewaga on eila kell 10 homm. Rundat pommitanud. Punased, 300 meest, põgenenud. 40-meheline desfant „walgeid“, meie mehi, läinud maale. Saadud 8 wangi punastelt.

25. detf. Jõulu esimene püha. Saime teada Tapa langemisest.

26. detf. Jõulu teine püha. Toompeale paistis täna ootamatult merelahing. Paar wene lae-

wa sõitsid Tallinna alla ja üks nendest andis 3 pauku. Warsti sõitsid 5 Inglise laewa, kes sadamas seisid, musta suitsu ajades üksteise järel wälja. Esimesed laewad awasid tule, Wene laew hakkas wastu. Mõni tema poolt lastud pomm kukkus kaunis sadama lähedale wette, kõrgeid weesambaid sünnitades.

Viimaks kadusid laewad saarte taha; paar Inglise laewa pöördusid sadamasse tagasi. Imelik, et lastmise mürin waewalt siia kuulduz, olgugi, et maa kaugus nii wäga suur ei olnudki. Tänaise ilma mõju. Nii kuidas päris awalikult räägiti, lubanud punased täna õhtuks juba Olewiste kirikus tallinlastele „jutlust“ pidada. Rohalikud punased uskusid seda kindlasti. Läks aga teisiti.

Onn oli, et Inglise laewad walwel olid. — Eila õhtul sõitis siit ratsawägi liinile, täna homm. koolipoiste rood. Oma kahest pojast, kes sõja algusest peale liinil, ei tea ma midagi, kus nad praegu on.

24. detf. „Lembit“ tuli terve nahaga merelt tagasi, ta käis Salka randa pommitamas.

Täna astub maapäew kokku. Loodetakse ikka ja ikkagi Soome wabatahtlikkude peale, kes päewa 3—4 pärast Tallinna jõudwat.

Õhtul oli raekoja juures platsil lastmine. Rahwas põgenes hirmul pimeduses, kuhu keegi sai.

28. detf. Raks enamlaste laewa on finni wõetud ja wangina siia toodud.

1. jaan. 1919. Uus aasta. Meie desant Loksalt tuli täna homm. tagasi. Seal tulnud midagi arusaamatut ette ja desсандimehed saadetakse täna öösel frondile; laewale wõetakse uued mehed. Soomlased, kes siia juba jõudnud, lähewad täna öösel samuti frondile. Nägin linnas sõjawäeparaadi; marsiti 2 muusikakoori saatel. Ka kaitseleitlastel oli paraad. Tarwilik kõhklewale Tallinna rahwale, kuid front, front! Nägin esimest korda P ä t s i ja L a i d o n e r i.

Ras ei oodata seal pikifilmi abi, iga minut on seal kallid?!

Põgenejad maalt woolab igapäew juure, linna saatus on igauhele tume. Ruhu põgeneda, kui waenlane linna alla jõuab? Narwalastele ei anna enamlased kõige pealt armu. Mitmed löid käega; minna pole enam kuhugi, tulgu surm, wõi elu... Siis tuli pööre. Sõjaõnn kaldus meie poole: waenlane taganeb! See oli täpne röömusõnum, mida igauks oma tuttawale edasi andis, olgugi et tuttawal eneselgi see juba teada oli.

11. jaan. Räägitakse, et Rakwere juba meie käes. Eila anti juba sõiduluba Rakwerre sõitmiseks. Narwa sõjapõgenejad, kes siin 18—40 a. wanuseni, kogutakse „Wiru roodu“, samuti kõik Wirumaa mehed.

12. jaan. 1919. Reegi meie meestest tuli Kadri-nast tagasi. Meie eelwäed on tõepoolest Rakweres. Enamlased põgenewad!

Ralewlased läksid 8. jaan. juba frondile. Ilm on juba kolmandat päewa sula: weejad lahti nagu fewadel. Saatsin oma poistele frondile terwiseid.

Sellega lõpetan wäljawõtte omaist päewikust.

Weidi hinge tagasi tõmmata saime maikuu teisest poolest peale, sest sõda oli wiidud Narwast eemale, waenlase pinnale. Sügisel aga algasid enamlased suurte wägedega omaförd pealetungimist, millest eespool kuulsime. Nowember ja detsember 1919. aastal olid iseäranis raskest kuud Narwa liinil ja Narwale, kuni rahu tegemiseni (mida meie niipea ei oodanud!).

Kui rahu tuli.

Need olid siis wiimased pommid, mis enamlased wanaaasta õhtul 1919. a. linna peale lastsid.

Viimane 10-tolliline tuli kell $1\frac{1}{2}$ 11 ehk nende tella järele kell 12 öösel. Viimane waba-
 dus sõja pomm, mida meie siis ei teadnud. Muidu
 oleks meie teda wähest hõifates vastu wõtnud!
 Kuid teda wõeti siiski omapäraselt vastu. Linna-
 ametnikud pidutsesid parajasti wanaaastat ära
 saates, kui lähedal tugew mürts käis. Lärmitse-
 mine waitis jalamaid. Muusikakoor hakkas män-
 gima: „Üks kindel linn ja warjupaik“... Surm
 hülis oma mustadel tiibadel mööda inimeludest,
 ilma et ta kedagi oleks kaasa wiinud!

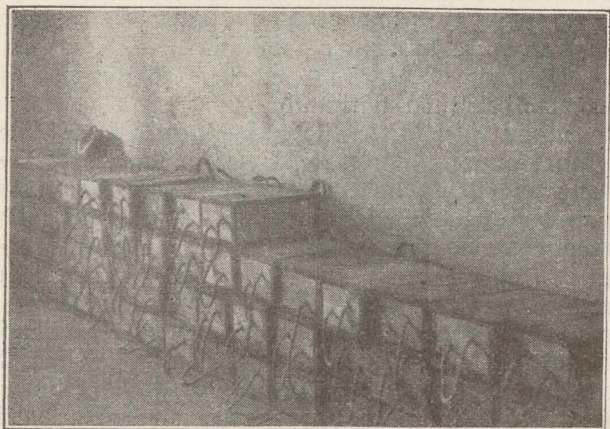

Kulla ootel. Meie esindajad N.-Wene piiril.

Wetine 1919. aasta oli meid jumalaga jätnud, sest ta wiimasel päewal oli Tartus waherahule allakirjutatud, mis ametlikult 3. jaan. 1920. a. kehtima hakkas. Lõpulikule rahule kirjutati alla 2. weebbruaril 1920. aastal.

Rahutingimused olid meile soodsad. Nõuko-
 gude Wene tunnistas meie riigi iseseiswust. Annab tagasi sõjaajal Gesticist ärawiidud waran-

dused. Peale selle weel 15 miljonit kuldrubla. Meie omalt poolt lubasime Wenele oma wabasadamad awada. Eesti rahusaatkonna juhiks oli andekas riigimees Jaan Poska (†).

Kullakastid kohal.

Sõjawägede ülemjuhatajaks Wabadussõjas meil oli kindral J o h a n n L a i d o n e r, Wiru (Narwa) wäerinnet juhatas kindral A l e k s a n d e r T õ n i s s o n. Merejõudude juhatajaks oli meil soomusrongide isa (looja) kapten P i t t k a, kes aseadmiraliks ülendati. Tema korraldas merewäge, mille aluseks sai miinilaew „Lembit“, mis sakslastelt nowembris üle wõetud. Soomusrongide üldjuhiks oli kolonel R. P a r t s.

* * *

Raske on neid tundmusi nüüd tagantjärele kirjeldada, mis meid narwalasi rahusõnumit lugedes waldasid.

— Kas see tõsi on? Kas pommid tõesti enam ei lange? Ahes selle küsimusega ootasime uute pommide kärgatusi. Meile näis elu nii imelik ilma suurtükkide mürinata, ilma pommide kärgatuseta. Rahu, millest meie wähest unistasime, mis meile oli kättesaamatu ja otsata kaugel, see rahu tundus meile nüüd nii „wõõrana“.

Wõõrana sellepärast, et meie sõjakäraga nii wäga olime juba harjunud.

Rahu tulek oli meile narwalastele ja terwele riigile suureks sündmuseks, mille saabumise üle meie kõigest südamest rõõmu tundsim. See, mis paljudele esiotsa nii utoopiana näis, on nüüd reaalselt tõstiasjaks saanud! Oleme enamlaste terrorist lahti saanud (nende weretööd on meil ju meeles!) Oleme iseseiswuse kätte wõidelnud, meil ei ole enam wõõraid rõhujaid. Oleme täiesti wabad kodanikud omas Wabariigis. Paremat tahta ja soowida meie enam ei oskagi. Unustame nüüd kõik kannatused ja ohwrid, mis Narwagi toonud ja algame uut ja õnnelikumat ajajärku omas elus.

Aga enne paljastame päid nende kangelaste mälestuse ees, kes sõjawäljal meie parema tulewiku eest wõideldes, langesid, ohwerdades kõige kallima waranduse, mis neil oli: oma elu!

Rüü ei saa meie nende suuri teeneid ega enese-ohwerdamisi siin ilmas enam tasuda, kuid jäägu siis vähemalt mälestus neist isamaapoegadest meie südamesse elawana ja pühana!

Aga neid teisi, kes isamaa hüüdu samuti kuulsid ja wõitlustest eluga tagasi tulid, eks ole meie f o h u s neid nüüd tänada.

Seda kõrgematest riigi- ja wäejuhtidest alates, kes kaitskawa hästi kokkuseadsid, kuni wiimasteni sõdurini, kes selle kawa täitsid. — Kõikidele ütleme tänu!

Ras neile üfsti? Ei. Terwe rahwas kandis raskeid ohwreid. Ras olla wõi mitte olla, oli tema elufüsimus, kui ta omi wahwaid poegi waenuwäljale saatis. Pidagu seda meie järeltulejad meeles ja hinnaku kõrgelt seda waewaga ja üliloomuliku pingutusega kätewõidetud wara — wabadust ja iseseiswust!

Kui nüüd weidifenegi tagasi mõtleme... siis oli tegewusse astunud Ajutisel Walitsusel, peaministri (ka sõjaministri), praeguse riigihoidja Konstantin Päts'iga eesotsas, seisuford Saksa okupatsiooni lõpul ja sõja algul äärmiselt raske. Meil polnud seekord organiseeritud sõjawäge, ei sõjariistu, ega ka raha. Waenlase wastu wõidi saata ainult kooliõpilasi, ohwitseri ja kaitseleitlasi. Ka wälisabi wiibis. Waenlane aga tungis Gestisse kahes suunas Narwa ja Pihkwa kaudu. Pidime esiotse taganema tugewa waenlase eest, et rinde taga rahwawäge korraldada, talle sõjariistu muretsedes, haawatuile abi andes, pesu- ja riiete õmblemist sõdureile*) ja tuhat muud asja korraldades. See kõik nõudis suurt waewa ja energiat ja pea asi — tuli ruttu täita.

Läheme weel kaugemale... Jõudis ka wälisabi kohale. Soomest tuli sõjariistu, ka raha. Tuli ka wabatahtlikude pataljon, mille eesotsas kolleitm. Kalm. Ka inglased saatsid hiljemini sõjariistu ja oma laewastiku Tallinna alla. Rinkisid ka kaks enamlaste sõjalaewa, mida nad 26. ja 27. detf. enamlasteli Tallinna all ära wõtsid. Seega oli pealinn mere poolt juba kindlustatud. Korralagedusele pandi ka juba piir. Waadati juba roosilise pilguga tulewikku. Nüüd juba wõidi meie poolt pealetungi alata. Waenlane oli otsaga

*) „ühistöö“ sai abitaandmisega hiilgawalt walms.

juba Tallinna alla jõudnud. Ühest kohast oli ta kõigest 27 wersta kaugel. -

Nõnda siis 6. jaan. 1919. a. algas meie pealetung. Nagu kuulsime, langes meie kätte tagasi Tapa ja Rakvere (12. jaan.), paar päewa hiljem Tartu, Narwa 19. jaan. Soome ja Eesti wägede ühisel pealetungimisel.

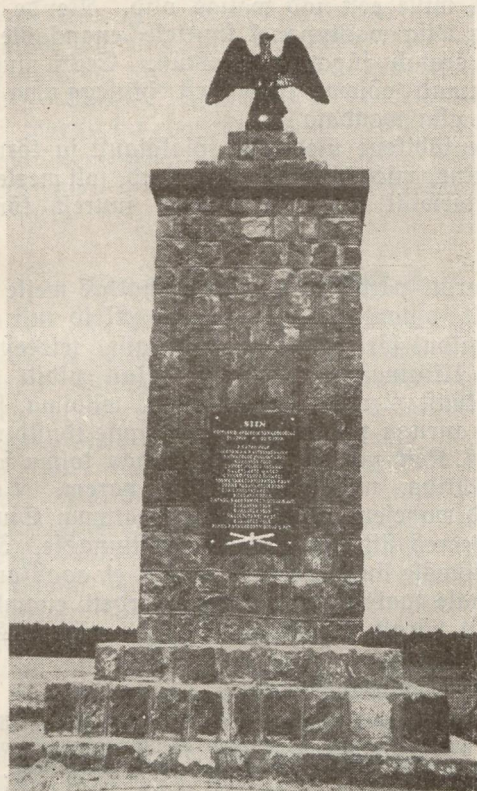
Lõuna pool ei arenenud meie wägede tegevus nii kiiresti. Seal käisid ägedad wõitlused. Walga wallutamises olid tegewuses meie soomusrongid, Ruperjanowi partisaanid, Põhjapojad (soomlased) ja Tartu kaitsepataljon. Käisid kuulsad Paju lahingud Paju mõisa all, mis Walga saatuse meie kasuks otsustasid (mõis wallutati 31. jaan.) Siin sõdisid meie vastu ka punased Läti polgud. Wallutati ka Wõru ja Petseri. (Wõru 1. weebr., Petseri 4. weebr.).

24. webruariks 1919. a. (meie iseseiswuse esimesel aastapäewal) oli waenlane Eesti üldpiiridest juba wälja kihutatud.

Meile nuhtluseks kaela tuli weel uus waenlane — Landeswehr (wõi Landeswäär), kes tungewa jõuga meile lõunast peale tungis, samal ajal, kui meil weel enamlastega wõitlus käis. Kuid siin mindi selle ajaloolise waenlase vastu kõige suurema wihaga. Armu waenlasele juba ei antud, wangi kedagi ei wõetud.

Ägedate lahingute järele paisati need Balti-Saksa wäed Wäina taha ja meie wäed jõudsid kuni Riiani wälja. Sakslased olid sunnitud 1919. a. rahu paluma ja Läti wabariiki tunnustama.

Wabanenud Eesti wäed saadeti nüüd idapiirile, kus seisuford halwenema kippus. Loodewäed (wene walged) purustati enamlaste poolt täielikult ja Eestiise taganenult wõeti neil sõjariistad käest. Meie piiri kaitmine oli nüüd ültrask. Waenlane püüdis iga hinna eest Narwat wallutada. Iseäranis ägedad pealetungid olid nowemb-

*Kriiša mälestusmärk,
avati 24. mail 1936. a.*

ris ja detsembris wahetpidamata. Jkka uusi wä=
 gesid saatis ta frondile, kuid kōit asjata. Nad
 warisefid meie tule ees kokku.*) Meie sõdurid
 teadsid, mille eest nad wäljas olid. Nende wah=
 wus ja wisa wastupanek suurtele enamlaste wä=
 gedele aratab sügawat imestust. Geesti muistsed
 esiwanemad wõiwad tõepoolest uhkusega oma järg=
 lastele alla waadata!

See lühikene ülewaade sõjakäigust ja kõrwale=
 kaldumine, mis ülewalpool toodud, oli meeletule=
 tuseks tarwilit, kuigi ta Narwa juurest kõrwale
 wiis.

* * *

Warsti pärast rahulepingut hakkas meile We=
 nemaalt optante sisse woolama. Neid tuli eshe=
 lon esheloni järele, küll Peterburgist, teistest lin=
 nadeft, Ukrainast ja Siberist. Nad pidid enne
 sisselaskmist 2 nädalat karantiinis wiibima, selja=
 riideid auruga puhastama, et haiguse idusid meile
 ei tooks. Kōit nad katsusid Wenemaa tolmu jalga=
 delt pühkida, mida rutem, seda parem. Narwa
 jäi neid wähesem arw lõpulikult peatuma. Suurem
 jagu weeres siit kaugemale: Tallinnasse, Tartu
 wõi teistesse linnadesse, ka maale, et aga Narwast
 kaugemale saaks. Narwat nagu kardeti, enamlaste
 läheduse pärast (piirilinn!).**) Optantide seas lei=

*) Nagu eespool kuulsime.

**) Tuleb meele midagi optantide sissetuleku ajajärgust.
 Narwa gümnaasiumile ja komertsgümnaasiumile oli di=
 rektoreid tarwis. Kust neid wõtta? Noh, optantidest, sealt
 ikka leidub! Kuulame karantiinist järele, ühele (komertsgü=
 mnaasiumile) wähest leidub, kuid mees kõhkleb kõwasti.
 Ratsun talle auku pähe rääkida, näitan kooliruumi ja di=
 rektori eluruume, liidan Narwa edaspidist elu, palgaolusid
 jne. (Olin tokkorral kom. güm. inspektor ja minu õlga=
 del lasusid ka direktori kohused, mis mulle ülejõu käisid).
 Olin rõõmus, et kool nüüd direktori saab. Wõta näpust!
 Mees ütleb korraga: ei ma sita jää! Lähen kõmmele,
 seal mul tuttawad juba ees.

dus kõiksugustel aladel ametmehi ja spetsse, äri-
mehi ja ettevõtjaid, kes siotsa meile riigi korral-
damisel ja ülesehitamisel tarwis läksid. Pärastpoole
oli neid ülearugi, sest uustulnukatel oli koha ehk
teenistuse leidmine juba täbaram. See oli, kui
mõni tuttav, tädi-onupoeg juba ees leidis. Et
kõikidele Geestis „kullamägesid“ ei leidunud, siis
algas warsti siit edasirändamine Brasiiliaasse. See
oli, muidugi teada, waesem kiht, kellel siin wälja-
waated puudusid. Wiimaks jäi see wäljarända-
mine soiku.

Narwa uued hädad.

Leian lehekülje, mis 2. mail 1920. a. kirjutatud.
Küll waiksid suurütid, kuid surm tuli nüüd
tasakesti hiilides tiigrina. Puudulik toitmine,
raske elutingimused walmistawad külgehaakawa-
tele haigustele headki pinda. Siotsa ei pandud
taudi suurt tähelegi, kuni ta tuhandeid murdma
hakkas, iseäranis Põhja-Lääne armee sõdurite
keskel. Haigemajad ei jõudnud plektilist soojatõbe
põdejaid enam mahutada, nad asusid Kalewi ja
Kreenholmi wabrikute kasarmutes tööliste pere-
fondadega ühes, kes ka haigeks jäid. Narwa
muutus kattu pesaks. Jaanuari keskel 1920. oli
wenelasi üksi 4.500 in. haigeid. Haigus lagunes
aga ikka rohkem ja rohkem laiali. Surid juba

Wiimaks leidis direktor (ikka optantidest!) See oli Karl
Willemsen ja ühes temaga ka 3 õpetajat. Gümnaasium sai
omale ka direktori, kaubandusteadlase Hans Margeni, kes
ühtlasi uuele Rahwaülikoolile esimeseks direktoriks oli.
K. Willemsen oli siin olles Prantsuse aukonsuliks ja pärast-
poole, kui lomm-gümna. ühlgümnaasiumiga ühendati
a. 1928., Tallinnas prantsuse lütseumi direktoriks. Räägi-
tud direktori kauplemise fakt iseloomustab küllalt aegu, kus
Narwa peale läega löödi. Kuidas oleksid praegu lood,
kui Narwas mõni direktori koht wafantsiels jääks?! (aga
ei jää!!) Kandidaate tuleks siis iidmest-aadmest — kümneid!

linnaodanikud, töölised, arstid ja halastajad. Surnuid oli wenelaste seas nii palju, et neid enam maha matta ei jõutud. Weoautodel ja regelidel wiidi kooljad nagu puuhalde, riita laotult Siwertsi furnuaia wahelisele tänawale, kus neid hunnikusse maha loobiti. Koolid, kinod, teatrid pandi finni, igaüks kartis täisid, kes hammustades haigust edasi andsid.

Narwast wäljasõit oli ainult arstiloaga (täi-luba) võimalik. Rõigest hoolimata lagunes taud Ulltaguse piirkonnas laiali, kus Wene sõjapõge-nejad ja P. L. partisaanid taludes korteris. Rewade tulekul hakkas hirmus taud raugema, koolid algasid linnas pooles aprillis oma tegewust.

Peale kõige selle, mis pommid ja taud Narwa elanikele töid, kannatas ta igasugu kitsenduste all. Linn wiibis ifka piiramise seisukorras, wäljasõit linnast raudteel oli ainult sõiduloaga võimaldatud. Liikumine linnas oli kella 8 õhtuni lubatud (aprillis kella 9-ni). Soiduainete sisse-toomine linna oli raskendatud, ükswaha korjati juba käest ära, mis keegi maalt Narwa tagasi-sõites kaasa toonud. Soidu- ja tarbeasjade hinnad kerkisid kuulmatult. Praegu, kus ma neid ridu kirjutan, on kalapüük Narwa jõel keelatud. Jõgi on ammugi jääst waba, kuid ükski paat ei tohi weel jõeale minna. S u r n u d jõgi! Läheb weel aega, enne kui normaaloludeni jõuame. — —

2. mai 1920. a.

* * *

Ras maksab enam nukrustada?

Ei! Rõik muutub, kõik ununeb. Saatuse targal tahtmisel wahelduwad rõõm ja mure üksteisega. Et ole nad ju „faksikwennad Saewaisa kojassa“! Muret oleme küllalt näinud, nüüd tuleb kord rõõmu kätte. — Jsegi surnud tõusewad kord üles,

mis siis mitte ka meie linn, Narwa, kes ka sõja järel furnuna näib. Tuleb meele pildike igapäewisest elust — pildike mure- ja ahastuse päewilt perekonnaelus, mille sarnast igaüks meist on läbi elanud ehk näinud.

Wäike 3-aastane poisikene seisab oma isa haua äärel ja pärib asjata ümberseisjatel: „Mis nad isakese auku panid“? Keegi ei vasta, kõik on walt. Siis wastab poisike ise oma küstimusele, weenwalt ja kindlasti uskudes: „Küll need mehed ta jälle august üles wõtawad... Küll wõtawad!“...

Laste suust kuuleme tihtigi tõtt, kuigi nad seda omamoodi väljendawad. Tõtt, mis hinge hellemaid feeli helisema paneb.

Mis ei wõi mehed ka linna august, kuhu ta sõjaajal pandud, üles wõtta?!
— — — — —

Neil väljadel...

8. mail 1921. a. pidasime inwaliidide päewa. Terwe Eesti kogunes wigastatud sõjameestele kapitali, mis kindral Laidoneri nime kannab. Rogus ka Narwa, sest tema elanikud teawad kõigeparemini, millist tänu meie oma wahwatele wõlgneme.

Ka teisest küljest oli see päew meile tähtis. Narwa traataiad on jälle hulga aja tagant awatud. 8. maist peale ja igaüks wõib nüüd wabalt liikuda ja neid wälju waadata, kus nii ägedalt wõideldud.

Juba sakslaste ajast peale oleme kui luku taha pandud; nüüd siis wabad ja parim meeleolu! Pealegi meelitas terna kewadine ilm inimesi linnast wälja.

Estimene asi: kohe Jaanilinna wene kalmistule, kui sealsela kõrgema kohale. Kalmistu asemel asunud wanasti linnamõis, mis suure Põhja-sõja ajal maha põlenud ja kust kohast Peeter I Zwangorodi kindlust (mis siis Rootsi käes oli)

pommitanud, sest toleaeegsed tsaari suurtükid palju kaugeemale ei võtnud. Kalmistul leiame mitmel kohal hiljutise sõja jälgi. Ruulid on isegi ühte kaju tabanud, tal pea otsast wiinud. Pillienbachi mõisa omaniku rahupaigal on pomm eesõue müüri sisse suure awause löönud. Ja pronksist leina=ingli kujule, suure graniit kiwimüraka otsas, on kuul rinda augu puurinud ja väljasirutatud käest rahu= sümboli, palmioksa, ära wiinud.

Keegi, kes enne mind seal käinud, on kujule rinda ja pihku õitsewad toome=otsad pistnud, mis lõunamaa palmioksa asemel väga hästi sinna sobiwad.

Surnuaia taga, idaküljes leiame „wernas=haudu“. Sinna on lina= ja kalewiwabriku töölisti maetud, kes minewal aastal epideemiasse (plektiline tüüfus) ära surid. Raks määratumat pikka ühishauda, kuhu kolmelt korralt kooljaid pandud. Mõõtsin ühte hauda, sain 25 sammu, teine ei ole ka lühem.

Nende lähedal, mäeserwal, on wene partisaanide „wennas=haud“, keda samuti tüüfus maha niitis. Wiimaseid on ka Siwertsi weetud ja sinna maetud. (Linnapea Ustremi juures nägin ühte matmise üleswõtet: keegi habemik loobib jalgu=pidi paljaid ja poolpaljaid partisaane auku. Tõle pilt, weel pildilgi!).

Ustume mäe mööda edasi, niinimetatud Reldrimäele, kus sellenimeline talu asub ja mille hooned sõjatulest alale jäänud.

Teiste eemalolewate endiste talude aherwarte hunnikud punawad siin ja seal kewadise haljuse seest. Rõik nad on sealpool traataedu ja tõkkeid. Juba sakslased oma siinoleku ajal kindlustasid Reldrimäe ja ta ümbrust. Nende waatetorn oli weel alles. Jamburgi maanteed kaudu käis ka toleaeagne ühendus Wenemaa ja Gesti wahel. Siin hobuste postjaama läheduses oli wäraw

(kaitstud barrikaadidega). Rõit, kes Wenest siia tulid, pidid Jamburgist jalgsi maanteed mööda kuni Narwani tulema, sest sillad Narwa ja Jamburgi wahel olid rikked.

Nüüd on ajad paranenud, optantidel jalawaewa 22 wersta wõrd vähem.

Jamburgi maantee ääres Narwa poolt minnes pahemat kätt (wabadustammiku wastas) leiame endise talu — Laasi talu aherware. Mõned puud ja tükk traataeda weel alles (waata pilt eespool). See talu põles maha esimesel enamlaste rünnakul Narwa peale 22. now. 1918. Enamlasted olid warahommikul pimedas sinna taluhoonete taha hiilides endid kogunud. Sakslased märkasid neid ja awasid läheda maa pealt tule. Talurahwas sattus kahe waenulise tule wahele. Talunik Laas puges maja all olewasse keldrisse peitu, kui pomm ahju purustas ja ahi selga kukkus. Naine ja tütar warjasid endid ahju taga ja jäid terweks. Taluisa päästeti nende poolt ühes ka ühe enamlastega, kes keldris warju otfis.

— Lase mind taha poole! tõnnib punane, elu eest hirmul.

-- Kas sinu, sunniku, elu siis kallim on kui minu oma, — wastab peremees, ja ei lase.

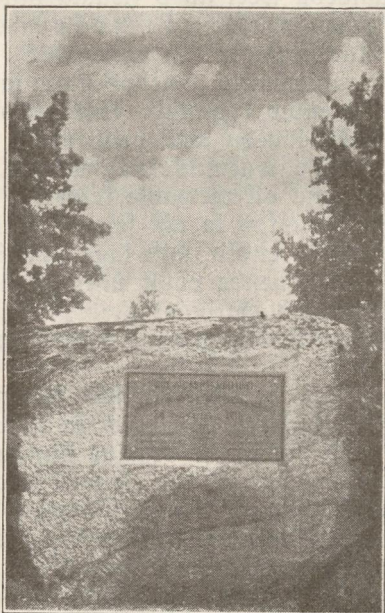
Talus said hobune ja lehmad kuulide all otja ja talu põles maha. Nagu teame, ebaõnnestus see esimene enamlaste rünnak Narwale.

Keldrimäelt näeb film ümberkaudseid kohti, mis wõitluse tallermaaks Wabadus sõja ajal olid. Traataedade ees näed weel auke, mis suurtüki kuulid teinud, paljusid on põllumees juba tasafeks teinud. Kuid endiste talude aherwarded püsiwad weel.

8. mai 1921. a.

Keldrimägi jääb meile ajalooliseks kohaks. Ta on meie esimene lahingplats. Wabaduse ristide wendade ühingu Narwa osakond on 1930-31. a. sinna puiestiku istutanud ja seda

W a b a d u s t a m m i k u s nimetanud. Sa
 õnnistati ja awati mais 1932. a. Seal leidub
 kaewikuid, traataedu ja istutatud 116 tamme.
 (Niipalju oli meil lahingust osawõtjaid). Leidub
 ka tüwefas R. P ä t s i tamm. Malmtahwel, mis
 suuresse kiwisse tammikus finnitatud, räägib:
 „Siit algasime wõitlust rahwusliku wa-
 baduse ja riikliku iseseiswuse eest!“

Mälestustahvel
 Vabadustammikus.

Eestiaegsed linnapead Narwas.

Aleksander Jmann — 19. nov. 1918.—
12. juuni 1919.

Robert Astrem — 12. juuni 1919.—
25. weebr. 1921.

Anton Wõhmar — 25. weebr. 1921.—
17. okt. 1922.

Johannes Hermann (Härmata) —
17. okt. 1922.—22. jaan. 1924.

Jaan Luts — 22. jaan. 1924.—14. weebr.
1927.

Johannes Hermann — 14. weebr.
1927. — 10. weebr. 1930.

Jaan Luts — 10. weebr. 1930.—1. mai 1934.
— 1. mai 1934,— 14. okt. 1936.

Jaan Lüst — 14. okt. 1936 —

Linnasekretär Friedrich Werberg —
22. jaan. 1919. peale.

Lõppsõna.

Olen oma töö lõpule wiinud. Iisiklukkude mälestuste kõrval on selles töös ka väljavõtted sõjaegsest päewikust toodud, mis wabadussõja aega nii mõnestki küljest walgustawad.

Mis peale wabadussõda Narwas ehk mujal sündis, seda jätan ütlemata, see ei mahu selle teose raamistikku, ega olnud minu töökawas ka ettenähtud. See, mis öeldud, käib minu töö kohta.

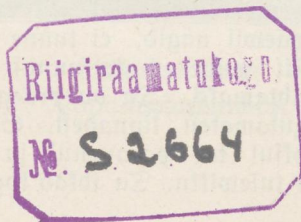
Narwa kohta tahan aga paar sõna siiski wõtta. Need, kes Narwat Wene ajal, ehk weel parem, Wabadussõja päewil nägid, ei tunne seda linna enam äragi. Nii palju on ta ennast muutnud paremaks ja puhtamaks. Ta on praegu korrallikumatest ja nägusamatest linnadest. Sõjahaawad on selle aja jooksul tal paranenud ja ta waatab rõõmja pilguga tulewikku. Ta ihkab kogunisti tu-

riismi linnaks saada (seda ta ongi!), sest tal on siin turistidele paljugi näidata.

Varsti läheneb meie wabariigi 20-aastane ise-
seiswuse päew ja selle aja wältel on ka meie
Narwa igapidi palju edenenud ja arenenud.
Ta wõib tänuga oma tööle ja tegewusele tagasi
waadata ja riigi sünnipäewa pidulikult pühitseda.

Narwal on edu ja õnne olnud omas töös ja
ettewõtetes. Tema eesotsas on wäärikad linna-
pead olnud, samuti ka wolikogud ja linna koda-
nikud tõmbasid neile ühisel jõul kaasa, sest nad
kõik armastawad oma linna. Kuigi wahel era-
fondlistel põhjustel omawahel näaklemisi ette tuli,
ühes asjas olid parteid siiski ühelmeelel: See
on linnatulude kaitsemisel, tema ülesehitamisel
wäliselt kui seestpidiselt! Sellepärast on ka nii
palju saawutatud ja saawutatakse weel palju edas-
pidigi. Andku Saewataat aga linnale ja meie
riigile püsawat rahupõlwe, siis kosume ja kas-
wame! Siis on „Kalew tõesti koju jõudnud, oma
rahwal õnne tooma, Eesti põlwe uueks looma!“

Talwekuul, 1937.

A. Tõnuristilt ilmunud raamatud.

(Ajaloolised ja ilukirjanduslikud).

- 1. Kriipsud.**
Kirjatööde esimene kogu. „Mõtte“ kirjastus. (1909).
- 2. Narva,**
Kirjeldused Narva linna ja ümbruse minevikust ja olevikust. Piltidega ja plaanidega. Mõtte kirjastus (1912).
- 3. Kui loodeti.**
Mälestused esimese Vene duuma päevilt. „Mõtte“ kirjastus (1909).
- 4. Patuoinas.**
Küla elust Mõtte kirjastus. (1914).
- 5. Lühike Narva ajalugu.**
Pillidega, „Põhja Kodu“ kirjastus. (1921).
- 6. Valgus ja varjud.**
Kodumaa lähem. minevikust. Kirjastus Kool (1923).
- 7. Narva lossid ja muinasjutud.**
„Vironia“ kirjastus Narvas. (1924).
- 8. Sõjapõgeneja päevik.**
Vabadussõja päevilt. Kirjastus „Kool“. (1924).
- 9. Narva vanad mälestused.**
Narva võidukilp. „Lue Elu“ kirjastus Narvas (1925).
- 10. Novelle ja miniatüüre.**
Boheemlasryнна kirjastus Narvas, MCMXXXIII
- 11. Rüütel Karupea.**
Narva legend jõealusest õõnesteest. Autori kirjastus, Narvas. (1934).
- 12. Suvemotiive.**
„Mere laul“ ja „Vasavere nõmm“. Autori kirjastus, Narvas. (1934).
- 13. Vana koolmeister jutustab...**
1905. aasta minevikumälestusi. Autori kirjastus, Narvas. (1935).
- 14. Endised**
Pille minevikust. Autori kirjastus, Narvas (1936).
- 15. Narva tules.**
Vabadussõja päevilt 1918 — 1920. Autori kirjastus Narvas (1937).

Sf
3654

S